जीवितविद्या

हा ग्रंथ

हरि गणेश गोडबोले, बी. ए.

[आत्मविद्या ग्रंथाचे कर्ते]

ह्यांनीं लिहिला.

प्रकाशक

बळवंत गणेश दाभोळकर

नारायण पेठ, घर नंबर ४६८, पुणें सिटी.

पुणें पेठ शनिवार, मेहुणपुरा येथें केशव रावजी गोंधळेकर ह्यांनीं
आपल्या " जगद्धितेच्छु " छापखान्यांत छापिला.

शकवर्ष १८३६—इ० सन १९१४.

प्रस्तावना

‘ अध्यात्म विद्या विद्यानां ’ असें वचन भगवद्गीतेमध्यें आढळतें. अखिल विश्वांतील अनंत विभूतींचें वर्णन करितांना भगवान् म्हणतात कीं सर्व विद्यांमध्यें अध्यात्मविद्या हें माझें रूप आहे. यावरून ही विद्या सर्वांत श्रेष्ठ असून तिच्या लाभानें महात्मेलोक कृतकृत्य झाले आहेत. तेव्हां अशा विद्येचें अध्ययन करून तदनुरूप अनुभव घेण्यांत उपलब्ध कालाचा व्यय करणें प्रत्येक समंजस मनुष्याचें कर्तव्य होय.

या विषयाचें श्रुतिबोधित व शास्त्रोक्त ज्ञान देशबांधवांस व्हावें एतदर्थ आत्मविद्या हा ग्रंथ रचिला होता व तो सर्वमान्य होऊन त्याची तिसरी आवृत्ति प्रसिद्ध झाली आहे. भारतीय आर्य लोकांनीं प्रतिपादिलेलें जें श्रेष्ठ अद्वैत मत त्याचा प्रभाव इंग्लंद देशांतील तत्त्वज्ञानविषयक विचारांमध्यें कसा दृष्टोत्पत्तीस येउं लागला आहे, हें जेम्स ॲलन यांचा ‘ From poverty to power ’ व मन्मथ मल्लिक यांचा ‘ Problem of Existence ’ या प्रबंधांवरून सिद्ध होतें. शिवाय या प्रबंधांत अध्यात्मविद्येस व्यवहार्य स्वरूप उत्कृष्ट रीतीनें दिलें आहे. म्हणून त्यांमध्यें दाखविलेल्या दिशेनेंच प्रस्तुत ग्रंथ रचिला आहे.

मनुष्याच्या जीविताशीं ज्या ज्या शक्तींचा, व्यवहारांचा व सृष्टिव्यापारांचा संबंध येतो आणि ज्यांच्या नियमनावर मानवी व्यक्तींचें, समाजाचें व राष्ट्राचें कल्याण अवलंबून असतें, त्या त्या शक्तींचें, व्यवहारांचें व सृष्टिव्यापारांचें ज्ञान देशबांधवांस व्हावें या उद्देशानें हा ग्रंथ लिहिला आहे. एकंदर ग्रंथ आर्य पद्धतीनें लिहिला असून जीवितरहस्याविषयीं पाश्चात्य विचारसरणी कशी आहे हें समजण्याकरितां उपसंहार या प्रकरणामध्यें Pope's Essay on man या काव्यांत योजिलेल्या पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. मानवी जीविताविषयीं जे नाना प्रकारचे प्रश्न उद्भवतात त्यांचें परिज्ञान या ग्रंथाच्या वाचनानें होईल अशी आशा आहे.

ह० ग० गो०.

साभार स्वीकार

आमचे ग्रंथमालेस मदतीकरितां लेफ्टनंट कर्नल डॉक्टर कान्होबा रणछोडदास कीर्तीकर ह्यांनीं रुपये ५० पाठविण्याचें अभिवचन दिलें आहे. शेट रामदयाळ नेवटिया ह्यांनीं रुपये १० व रा. सा. मुकुंदराव श्रीखंडे ह्यांनीं रुपये ५ पाठविले आहेत. आणि रा. सा. श्रीनिवासराव कर्पूर, चीफ इंजिनीयर ह्यांनीं शिलकी ग्रंथांच्या प्रत्येकीं २ प्रती विकत घेऊन मदत केली आहे. ह्या सर्व देणग्यांचा आभारपूर्वक स्वीकार करितों.

ब० ग० दाभोळकर, ग्रंथप्रकाशक.

अनुक्रमणिका

भाग १—जीवितरहस्य

प्रकरण	पृष्ठ
१. उपोद्घात	१
२. मनुष्याचें स्वरूप	२३
३. बाल्यतारुण्यादि अवस्था	४३
४. शारीर वेग आणि मनोवेग	६७
५. षड्‌र्मि	८३
६. जड आणि चैतन्य	९७
७. शाश्वतसुखाचे पंथ	१०९
८. बंध आणि मोक्ष	१२५
९. निर्वाण	१३९

भाग २—जीवनसंग्राम

१. संग्राम व त्याचें स्वरूप	१५९
२. श्रेष्ठ-कनिष्ठ भाव	१७१
३. जयाचीं साधनें व अपजयाचीं कारणें	१८१
४. कर्तव्यबुद्धि	२०५
५. राष्ट्राविषयीं कर्तव्य	२१३
६. विद्यावृद्धि	२५१
७. राष्ट्रीय शिक्षण....	२६७
८. संग्राम-समाप्ति	२७९

भाग ३—जीवितसुख

१. सिद्धीचे उपाय २८७
२. अभ्युदयाचे मार्ग २९९
३. ज्ञान व तप ३४९
४. प्रकाशोत्पत्ति ३७१
५. उपदेशपर कथा ३८१
६. प्रधान तत्त्वें ४०३
७. उपसंहार ४२५–४६०

भाग २
जीवनसंग्राम

प्रकरण १

संग्राम व त्याचें स्वरूप

(श्लोक)

पौरुषं न परित्यज्यमेतामाश्रित्य धीमता ॥
पौरुषेणैव रूपेण नियतिर्हि नियामिका ॥ १

(आर्या)

होणार तें चुकेना तरि धीरें पौरुषा न सोडावें ॥
पौरुषकर्में नियती घडवी अर्थासि हें मनीं ध्यावें ॥ १

प्रकरण १

संग्राम व त्याचें स्वरूप

ज्या सर्वशक्तिमान् तत्त्वापासून भूतमात्राची उत्पत्ति होऊन त्यामध्येंच त्याची स्थिति व लय हीं होतात— त्या महदाकाशाचें एकत्व व सर्वव्यापकत्व आच्छादनांत गुप्त झाल्यामुळें तीं मानवी प्राण्यास अगोचर होतात आणि जीविताचें रहस्य अज्ञेय रहातें. हें आच्छादन दूर झालें कीं त्या तत्त्वाचें ज्ञान होऊं लागतें, ज्या एकत्वामध्यें सर्व शक्ति, समुद्रांतील लाटांप्रमाणें आविर्भूत होतात त्याचा अनुभव येऊं लागतो, आणि ज्या अवस्थेमध्यें संपूर्ण भेदज्ञान नष्ट होऊन पूर्ण शान्तीमध्यें चित्ताचा लय होतो, ती स्थिति अवश्य प्राप्त होते.

भूतमात्रास द्वैतबुद्धीचा अनुभव येतो व त्यापासून जीवनसंग्रामाची उत्पत्ति होते. प्रत्येक जीवास असें वाटतें कीं आपलें जीवित इतरांहून अगदीं भिन्न आहे, तसेंच भोंवतालच्या परिस्थितीवरून त्यास असें ज्ञान होतें कीं जीवितरूप नाटकामध्यें त्याला जरी एकट्यालाच प्रवेश करून निघून जावें लागतें, तथापि जीवितक्रम चालू असतां अनेक व्यक्तींमध्यें संचार करून आपणास अत्यन्त सुखप्राप्तीसाठीं सर्वांशीं झगडावें लागतें. एकदां सुखप्राप्ति झाल्यानंतर तें सुख कायम राहण्याकरितां हा संग्राम कसा चालवावा—ह्या ध्येयाकडे सर्व चतुर व दूरदर्शी पुरुषांचें लक्ष लागलेलें असतें. जें

सुख नष्ट होण्याची भीति असते व ज्याचा कधीं काळीं कंटाळा येऊन पुढें दुःख ठेवलेलेंच असतें—अशाला सुख हें अभिधान शोभत नाहीं. जें प्राप्त झालें असतां इतर सुखाची आशा उरतच नाहीं, त्याला सुख ही संज्ञा योग्य आहे. अशा निरंतर सुखाची प्राप्ति करून घेणें इष्ट आहे असें एकदां मान्य झाल्यावर, त्या लाभाचा मार्ग अत्यन्त तत्परतेनें व उत्साहानें शोधून काढिला पाहिजे.

कोणताहि संग्राम योग्य रीतीनें चालविला असतां, त्यापासून आनंदच होतो. कोणतेंहि काम किंवा श्रम केले असतां जर त्रास झाला नाहीं, तर आनंदच वाटतो. कोणत्याहि कामाची किंवा श्रमाची आवड उत्पन्न होण्यास, त्याच्यापासून स्वार्थलाभाची आशा नसावी, व त्यापासून श्रम करणारास व इतरांस आनंद झाला पाहिजे. सृष्टींतील सर्व शक्ति (force) कधीं काळीं कर्मप्रवृत्त होण्यासच निर्माण झालेल्या असतात व इतर प्रसंगीं त्यांस विश्रान्ति घ्यावी लागते. द्वैतभावनेनें त्यांचें अस्तित्व अनुभवास येतें आणि त्या शक्ति उपयोगी व सुखकारक होतात. मनुष्यामध्यें सर्व प्रकारचे शारीरिक व मानसिक गुणधर्म वास करितात, त्यामुळें त्याचीहि स्थिति सृष्टिशक्तींप्रमाणेंच असते. जसें, अन्नाशिवाय शरीर जगत नाहीं, त्याप्रमाणेंच श्रम केल्याशिवाय मनुष्य जगत नाहीं. जर साऱ्या वर्षभर सण होतील, तर श्रमाप्रमाणेंच खेळण्याचाहि कंटाळा येईल. यासाठीं ज्या लोकांस नेहमीं खेळून विश्रान्ति घ्यावयाची असते व काम मुळींच करावें लागत नाहीं, त्यांच्या जीवास

कंटाळा येतो आणि जीविताचें ओझें वाटूं लागतें. शिवाय काम नसेल तर शारीरिक व मानसिक शक्ति स्तिमित होतात, आणि उद्योग नसल्यानें त्या शक्तींचा विनाश सुद्धां होऊन जातो. मानवी सुखाच्या अभिवृद्धीसाठीं या शक्तींचा प्रयोग अवश्य आहे आणि सुख हा तर जीविताचा उद्देश असला पाहिजे, कारण जेव्हां हें सुख निरंतर व अविच्छिन्न होऊं लागतें, तेव्हां ‘ निर्वाण ’ या कल्पनेमध्यें जें माधुर्य रहातें, त्याचा आस्वाद सहज मिळूं शकतो.

मानवी उद्योगाचें ध्येय कांहींहि असो, जीविताच्या कोणत्याहि एका खात्यांत सिद्धि हवी असेल, तर सतत व उत्साहपूर्वक श्रम केला पाहिजे. ज्या लोकांस आपलें काम आवडतें व त्याचा कंटाळा येत नाहीं. त्यांची भरभराट होऊन जाते. अन्तर्यामींच्या स्थितीवर जीवित अवलंबून रहातें, म्हणून उद्योग आनंददायक होणें अगर न होणें—हें परिस्थितीप्रमाणें व स्वभावाप्रमाणें घडूं शकतें. असें बहुधा आढळून येतें कीं, मनुष्य स्वतःकरितां काम करीत असेल, तर तो खुषीनें व आनंदानें श्रम करितो, आणि देहाला विश्रान्ति घेणें भाग पडेतोंपर्यन्त त्याला कामाचा कंटाळा येत नाहीं; परंतु ज्याचा त्याच्याशीं दूरचा संबंध पोहोंचतो, अशा देशबांधवासाठीं जर त्याला श्रम करावयाचे असतील, तर होईल तितक्या जलदीनें तो तें काम बहुशः आटपून टाकितो आणि परिस्थितीच्या मानानें तेंहि कसेंबसें करून सोडितो. मनुष्यमात्राला निरुद्योगीपणाचा अत्यंत

तिरस्कार वाटतो. मुळींच काम नसण्यापेक्षां स्वार्थपर काम बरें अशी त्याची समजूत असते.

स्वार्थशून्य काम करण्यानें मनुष्यांत दैवी गुण उत्पन्न होतात. श्रमाची योग्यता व थोरवी समजण्यास, मनुष्याच्या अन्तःकरणास उच्च तऱ्हेचें शिक्षण अवश्य आहे, त्याप्रमाणेंच इतर सुखसाधनासाठीं श्रेष्ठ तऱ्हेचें ज्ञान पाहिजे. ह्या ज्ञानास कर्तव्याची चाड असें म्हणतात. भिन्न भिन्न चैतन्यामध्यें हें ज्ञान निरनिराळ्या प्रकारचें असूं शकतें. प्रत्येक प्राण्याचा अहंकार व स्वार्थपरता आणि त्यावर अवलंबून रहाणारी शुभाशुभाची जाणीव—ह्यांचा विकास ज्या प्रमाणावर झाला असेल, त्याशीं हे ज्ञानाचे भेद संलग्न असतात. अत्यंत सुव्यवस्थित अशा मानवी अन्तःकरणांमध्यें कर्तव्याची इयत्ता व उच्च जाणीव हीं एकसारखींच असतात. बरें कोणतें, वाईट कोणतें—याबद्दलचें सामान्यज्ञान बाळपणापासून जपून होऊं दिलें पाहिजे. एकाद्याची बुद्धि ग्राहक व तीक्ष्ण असेल आणि हें ज्ञान योग्य रीतीनें होऊं दिलें असेल, तर त्याच्या निसर्गशक्तींतच कर्तव्याची खरी जाणीव अनुस्यूत होऊन जाते, आणि जीवनसंग्रामांत उत्तम प्रकारची सिद्धि प्राप्त होण्याचें सामर्थ्य उत्पन्न होतें. पहिल्या भागांत प्रतिपादन केल्याप्रमाणें, जितका लवकर होईल तितका ज्ञानप्राप्तीचा आरंभ बालकास घडला पाहिजे, कारण स्तनंधय बालकावर देखील परिस्थितीचे संस्कार घडूं शकतात. आईबाप, पालक, शिक्षक वगैरे लोकांनीं अशी कर्तव्यनिष्ठा व जबाबदारी बाळगली पाहिजे कीं, लहान बालकांमध्यें बऱ्यावाइटाची

जाणीव उत्पन्न होत असतां तिच्या परिपोषास यत्किंचित् प्रतिबंध जेणेंकरून होईल—असें भाषण किंवा वर्तन त्या बालकासमोर करूं नये. तसेंच लहान बालकांचे लाड करून त्यांना बिघडविण्याचा मोह मनुष्यांमध्यें इतका जबरदस्त असतो कीं—अजाणपणें अथवा क्षणिक आनंदाकरितां त्यांच्या जीविताच्या कल्याणामध्यें बिघाड होऊं शकतो. मुलांचे फाजील लाड करणें अवश्य नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या अंतःकरणास त्यापासून खरोखर अपाय घडतो. एकदां मुलाला लाडाची संवय लागली कीं तशी लाडीगोडी केल्याशिवाय तें मूल ताळ्यावर येतच नाहीं, आणि जे लोक लाड करीत नाहींत ते त्या मुलाला केवळ शत्रूसारिखे किंवा दायादासारिखे वाटूं लागतात. मुलामध्यें उत्तम प्रकारची कर्तव्यबुद्धि उत्पन्न व्हावी व जीवितामध्यें मोठाल्या व जबाबदारीच्या कामाला त्यानें लायक व्हावें अशी इच्छा असेल, तर अशा प्रकारचें शिक्षण देण्याचा व सांभाळ करण्याचा उत्तम मार्ग हाच कीं—त्याच्याशीं आपली वर्तणूक विधायक न होतां अभावरूपी असावी, म्हणजे त्याच्या वर्तनाच्या बाबतींत आपण मुळींच मन घालूं नये, आपण त्याचे लाड करूं नये व धमकीनें, कानउघाडणीनें किंवा जुलुमानें त्याच्या कारभारांत पडूं नये; तथापि त्याच्या नैसर्गिक बुद्धीचा विकास आपोआप होऊं देण्याची खबरदारी ठेवावी आणि अशी काळजी घ्यावी कीं त्याच्या शरीरास इजा न व्हावी आणि अशुभामुळें त्याची नीति बिघडूं नये; पण ही काळजी घेण्यांत अशी चतुराई साधावी कीं आपण

त्याचा सांभाळ करीत आहों अशी त्याची समजूत होऊं देऊं नये. किंवा हें त्याच्या अनुभवास येऊं देऊं नये. पुढें तें मूल मोठें होऊं लागलें असतां पाहिजे त्या जीवनसंग्रामास योग्य होण्याकरितां अवश्य असें शिक्षण शास्त्रोक्त वचनांनीं व स्वतःच्या उदाहरणानें देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

कर्तव्याची जाणीव पूर्णपणें बाळगिली असतां जीवनसंग्राम दोन तऱ्हेनें चालू रहातो. पहिला मार्ग असा असतो कीं कार्यसिद्धि करितांना इतरास मुळींच इजा द्यावयाची नाहीं; पण दुसऱ्या मार्गांत इतरास होईल तितका इजा न करण्याचा संकेत असला, तथापि जर दुसऱ्यास इजा करण्याचें टाळतां येत नसेल, तर ती झाली असतां हरकत मानावयाची नाहीं. पहिला मार्ग सत्त्वरजोगुणाधिष्ठित असतो, पण दुसऱ्यामध्यें रज व तम यांचें मिश्रण आढळतें. उत्तम प्रकारच्या नैतिक व सात्त्विक स्थितीमध्यें श्रम करितांना व कर्तव्य बजावतांना, सत्याच्या आड येऊन स्वार्थसिद्धीचा देशबांधवांपुढें प्रतिष्ठा मिरविण्याचा किंवा वाहवा मिळविण्याचा उद्देश नसून, फक्त कुलशील, योग्यता किंवा व्यावहारिक परिस्थिति यांस अनुसरून कर्तव्य करण्याची तेवढी हांव असते. अशी श्रेष्ठ स्थिति प्राप्त होण्यास आपल्या सदसद्विवेकशक्तीची शिफारस मिळविली किंवा विश्वव्यापक परमात्म्याचे अंशभूत जे इतर प्राणि त्यांनीं चांगलें म्हटलें म्हणजे इतिकर्तव्यता झाली--अशी जाणीव व्हावी लागते. संग्राम म्हटला म्हणजे हिताहितसंबंध व समजुती यांतील विरोधाची कल्पना सहज येते--विरुद्ध

शक्तींची कल्पना उत्पन्न होते, परंतु ह्या शक्ति सदाचार-प्रेरित असतील तर तो संग्राम वरचढपणासाठीं असत नाहीं. अशा वेळीं नुसती स्पर्धा उत्पन्न होऊन दोन्ही शक्ति एकाच पातळीमध्यें राहूं शकतात. सद्गुण व दुर्गुण, खरें व खोटें, बरें व वाईट, स्वार्थशून्यता व स्वार्थपरता, अशा द्वंद्वांमध्येंच खरा कलह माजूं शकतो. समानशक्तिक सद्गुणांमध्यें संग्राम होत नाहीं. दोन्ही बाजूस दुर्गुण, असत्य व स्वार्थपरता—अशा शक्तींमधील कलह भूमंडळावर वारंवार आढळतो, पण अशा कलहांत एकाद्याचा जय कांहीं काल जरी झाला, तरी सरते शेवटीं दोन्ही पक्षांचा नायनाट होऊन जातो. सात्त्विक कलहामध्यें, एकानें दुसऱ्याच्या दुबळेपणाचा फायदा न घेतां, प्रतिस्पर्धी आपल्या समान होईल असा प्रयत्न अवश्य करावा, आणि आकस्मिक गोष्टींमुळें वरचढपणा न मिळवितां, आपल्या बलावर सर्व मदार ठेवावी. ह्यालाच खरें पौरुष व सामर्थ्य म्हणतात. जीविताच्या सर्व शाखांमध्यें, लहानापासून वृद्धापर्यन्त, एकाचा किंवा अनेकांचा इतर सर्वांवर श्रेष्ठपणा प्रस्थापित करण्याचा प्रघात मनुष्यांमध्यें आढळून येतो. यामुळें मत्सर उत्पन्न होऊन शेवटीं अनिष्ट ठरलेलेंच असतें. यासाठीं विद्यालयांत, खेळखान्यांत, कामधंद्यांत, सुखनिवासांत—श्रेष्ठपणाची इयत्ता एकच असावी आणि मानवी प्रज्ञेचें असें साम्राज्य बनवावें कीं मत्सरास जागा न रहातां, सर्वांमध्यें सहभाव व समभाव हीं नांदत असावीं.

जीवनकलहाच्या दुसऱ्या मार्गाविषयीं विचार क-

रितां, जोंपर्यंत पृथ्वीवर मानवी बुद्धि नीतिदृष्ट्या अपूर्णस्थितींत आहे आणि अशुभाचा प्रचार आहे, तोंपर्यन्त, खऱ्या सद्गुणाचा सर्व अरिष्टांवर जरी सर्वकाल जय होणार, तरी सद्गुण व दुर्गुण यांच्या मिश्रणामध्यें कलह सुरू झाला असतां, सत्य मार्गाचा अवलंब होणें अशक्य आहे. जेव्हां एकजण दुसऱ्याचा घात करण्यास किंवा दुसऱ्यास आपल्या ताब्यांत ठेवण्यास प्रवृत्त होतो, तेव्हां केवळ स्वसंरक्षणासाठीं, जेणेंकरून आपला विनाश टळेल असा उपाय दुसरा जण योजीत असतो. नीतिदृष्ट्या अपूर्ण अशा सृष्टीमध्यें, दोन प्रकृतींमध्यें विरोध झाला कीं कलह सुरू झाला असें समजावें, कारण ज्याच्या चैतन्याचा विकास अधिक झालेला असतो व ज्याला आपली प्रौढी मिरवावयाची संवय लागलेली असते, तो शान्तवृत्तीच्या मनुष्यास स्वस्थ बसूं देणार नाहीं. प्रत्येकजण दुसऱ्याचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न करीत असतो, प्रथमतः तो रास्त मार्गानें चालण्यास प्रवृत्त होतो, पण सिद्धीविषयीं शंका आल्याबरोबर, बरे वाईट पाहिजे ते उपाय योजण्यास मागें पुढें पहात नाहीं. मग अशा कलहामध्यें सद्गुण कोणता, खरें कोणतें— याची पर्वा कोणी करीत नाहीं, फक्त जय संपादण्याकरितां दुसऱ्याला कशाची सवड द्यावयाची नाहीं व आपण होऊन दुसऱ्याच्या आधीन व्हावयाचें नाहीं एवढी बुद्धि रहाते.

जीवनकलहामध्यें मनुष्यमात्र तीन मार्ग शोधून काढितो—(१) दुर्बळाचा समूळ नाश (२) प्रतिस्पर्ध्याचा निरंतर वियोग व (३) दोन्ही पक्षांचा एक-

जीव. यांपैकीं पहिले दोन मार्ग जगांतील व्यवहारांत नेहमी आढळतात, तिसरा मात्र केवळ सदाचारप्रेरित असतो. पहिल्या मार्गांत वाईट धडा घालून दिल्यामुळें त्याचें अनुकरण होतें आणि तोच मार्ग पुढें चालतो. दुसऱ्या मार्गांत, शुभ परिणाम घडवून आणण्याची सवड आली असून ती फुकट दवडिली जाते. पण तिसऱ्या मार्गामध्यें मात्र मानवी स्वभावाचें दैविक स्वरूप उत्कटपणें नजरेस येतें. सर्व सृष्टीमध्यें असें आढळतें कीं एकाची वरचढ आणि दुसऱ्याची अधोगति ह्या कांहीं निसर्गसिद्ध पद्धति नव्हत. कांहीं प्रसंगीं एकाचा दुसऱ्यावर पगडा बसतो, पण ती अवस्था फार वेळ टिकत नाहीं. प्रतिस्पर्ध्यांचा पाडाव होऊन एकदां सत्ता स्थापित झाली, म्हणजे मनुष्य स्तिमित व आळशी बनतो आणि तेणेंकरून ज्या गुणांनीं त्याला जयप्राप्ति झालेली असते, ते गुणच विनाश पावतात; यदाकदाचित् जिंकलेला प्रतिस्पर्धी फिरून जोरदार बनला, तर पूर्वींच्या पराभवाचें उट्टें काढण्यास तो कमी करीत नाही. अशा रीतीनें स्पर्धा, प्रतिपक्षता, तदनुषंगिक दुःखें व संकटें, शारीरबलाचा व दुष्ट मनोवृत्तींचा जोर—इत्यादि आपत्तींचा प्रसार होतो आणि मग शान्तीचा किंवा एकजीव होण्याचा संभव सुद्धां नाहींसा होऊन मनुष्याच्या निसर्गसिद्ध उच्चवृत्तींचा परिपोष होणें दुर्घट होऊन जातें.

प्रकरण २

श्रेष्ठकनिष्ठ भाव

(श्लोक)

पत्र-पुष्प-फलांशात्मा यथैकः स्वास्थितो द्रुमः ॥
अनन्त सर्वशक्त्यात्मा ह्येक एक तथा विभुः ॥ १

(आर्या)

फलपत्रपुष्पभारें तरु होई सर्वदाचि नम्र जसा ॥
विश्वव्यापक नित्यहि परमात्मा शक्तियुक्त एक तसा ॥१

प्रकरण २

श्रेष्ठकनिष्ठ भाव

श्रेष्ठकनिष्ठ भाव व उच्चनीच भाव—ह्यांपासून ज्या अनेक आपत्ति भोगावयास लागतात, त्या क्षणभर एकीकडे ठेविल्या, तरी त्यांमध्यें कांहीं हेत्वाभास म्हणजे असत्य सिद्धान्त नजरेस पडतात आणि सुशिक्षित लोक ते तसेच चालूं देतात, कारण त्यांस असें वाटत असतें कीं—मनोविकार, पूर्वग्रह आणि अभिमान यांनीं ग्रस्त झालेल्या सामान्य जनांची त्या अपसिद्धान्तांच्या खोटेपणाविषयीं खात्री करणें अशक्य आहे. परतु मनुष्यमात्राच्या सुखाकरितां, हे हेत्वाभास नीट समजून घेऊन खोडून काढिले पाहिजेत. कोणत्याहि कारणानें कां होईना, या कामीं हयगय केली असतां ती आपत्ति कायमच रहाणार, म्हणून तो भ्रम दूर करण्यांत यत्किंचित् कसूर करितां कामा नये.

अमुक जन्म श्रेष्ठ अगर कनिष्ठ असें म्हणावयाचें असेल, तर ज्या जन्मामुळें मनुष्याचा श्रेष्ठपणा किंवा कनिष्ठपणा ठरवावयाचा असतो, त्या जन्माच्या प्राप्तीसाठीं त्या मनुष्याची अनुमति घेतली असली पाहिजे. अशी अनुमति घेतली असेल, तर येथें पुनर्जन्मविषयक मत लागू पडतें, कारण पूर्वजन्मांतील कर्माप्रमाणेंच नूतन शरीरांत प्रवेश होतांना या अनुमतीचा अंमल होणार असतो. जर पूर्वजन्मांतील कर्माप्रमाणें उच्च किंवा नीच जन्म प्राप्त झाला असेल व नवीन जन्म

त्या कृत्यांचें अनुक्रमें चांगलें किंवा वाईट फल असेल, तर ह्या भेदभावाबद्दल कोणासहि तक्रार करण्यास जागा नाहीं, कारण जर प्रत्येक प्राण्यास ईश्वरानें इच्छास्वातंत्र्य (Freedom of Will) व पाहिजे तसें वागण्याचें स्वातंत्र्य दिलें आहे, तर अशा स्वातंत्र्याचें फलहि भोगलें पाहिजे हें उघड आहे. याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि अभ्युपगमावर (hypothesis) अमुक श्रेष्ठ व अमुक कनिष्ठ या मताचें समर्थन होऊं शकणार नाहीं.

बरें, मनुष्यमात्राच्या नेहमीं लक्षांत येणाऱ्या विवक्षित अवस्थांमध्यें किंवा परिस्थितीमध्यें जन्म प्राप्त झाल्यामुळें हा श्रेष्ठकनिष्ठ भाव लाधला असेल, तर भूलोकावरील मानवी किंवा इतर प्राण्यांस आतांपेक्षां अधिक चांगला किंवा वाईट जन्म येण्याचा मुळींच संभव नाहीं. मग असें कबूल करावें लागेल कीं, सांप्रत जीं मनुष्यें चांगल्या किंवा श्रेष्ठ कुळांत जन्मास आलेलीं आहेत, त्यांचे पूर्वज सृष्टीच्या उत्पत्तीच्या वेळीं चांगले किंवा श्रेष्ठ असले पाहिजेत आणि जीं मनुष्यें आतां वाईट किंवा कनिष्ठ कुलांत जन्मास आलेलीं आहेत त्यांचे पूर्वज सृष्टीच्या उत्पत्तिकालीं वाईट किंवा कनिष्ठ असले पाहिजेत. हें मान्य केलें असतां, उत्तम व श्रेष्ठ पुरुषांची संतति उत्तम व श्रेष्ठ याहून भिन्न होण्याचें भय कधींहि उत्पन्न होणार नाहीं. ह्या मताचा एका कुटुंबापुरता संकोच केला, तर श्रेष्ठ पूर्वजांप्रमाणेंच त्या कुटुंबांतील सर्व मुलें-माणसें सर्वकाल श्रेष्ठच होतील यांत संशय नाहीं. परंतु, कांहीं मानवी जातींतील किंवा

कुळांतील प्राणि नेहमीं श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ असतात अथवा हुशार व सुंदर आईबापांचे मुलगे व मुली नेहमीं हुशार व सुंदर असतात, असें कोणाच्या तरी अनुभवास आलें आहे काय ?

वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, प्रत्येक व्यक्ति व प्रत्येक शक्ति—जी जी म्हणून जन्मास येते किंवा आविर्भूत होते, ती ती तशी होण्याचीं कारणें त्या व्यक्तीच्या किंवा शक्तीच्या स्वाधीन असत नाहींत. या भूलोकावर प्रत्येक व्यक्ति कांहीं कालपर्यन्त विवक्षित कार्य करण्याकरितां उत्पन्न झालेली शक्तीच असते, आणि विवक्षित काल गेल्यानन्तर, नेमलेलीं कामें घडोत अथवा न घडोत, ती व्यक्तिरूप शक्ति अनन्त कालामध्यें विनष्ट होऊन जाते. श्रीमंत असो, दरिद्री असो, सुरूप असो, कुरूप असो, विद्वान् असो, मूर्ख असो—सर्वांस काळाच्या स्वाधीन झालें पाहिजे. शिवाय सर्व व्यक्तींचें समानत्व उघड दर्शविणाऱ्या अनेक अवस्था आहेत. जीवितक्रमामध्यें झोंप, दुखणें, शारीरिक किंवा मानसिक विपत्ति—वगैरे प्रसंगांमध्यें निसर्गाचा (nature) असा चमत्कार दिसतो कीं, त्यामध्यें सर्व व्यक्तींचें साम्य पहाण्याची व श्रेष्ठपणाचा वृथा भ्रम दूर होण्याची उत्कृष्ट संधि सांपडते.

तसेंच कनिष्ठपणा हा जर जन्मावर किंवा पूर्व स्थितीवर अवलंबून रहात असला, तर एकाद्या व्यक्तीस त्याबद्दल भोगावयास लावणें गैर आहे. मनुष्याच्या जन्मपत्रिकेंत आढळणाऱ्या अनिष्ट प्रसंगांबद्दल त्या व्यक्तीस जबाबदार धरणें अत्यन्त पाप आहे, कारण ते

प्रसंग निसर्गाचेच दोष समजले पाहिजेत आणि अकृतापराधाबद्दल कोणासहि फल भोगावें लागणें अनुचित होय यांत संशय नाहीं.

अशा रीतीनें उच्चनीच भावाविषयीं उपपत्ति करूं लागलें असतां, भवितव्यतेचें समर्थन होतें आणि सर्व प्रकारच्या पौरुष प्रयत्नास अडथळा येतो, कारण कांहींएक उद्योग न करितां श्रेष्ठ ते श्रेष्ठच रहाणार, आणि कनिष्ठ लोकांनीं कितीहि धडपड केली तथापि कनिष्ठपणांतून सुटण्याची त्यांना आशा नाहींच. मानवी देहांतील प्रत्येक अवयवाप्रमाणें, प्रत्येक शक्तीला (Force) सृष्टीमध्यें कांहीं कर्तव्य नियमित केलेलें असतें. या शक्तींमध्यें श्रेष्ठ कोण, कनिष्ठ कोण—हें पाहिजे तर आपसांमध्यें त्या शक्तींनीं ठरवावें, परंतु, हा ठराव होवो न होवो, सृष्टीच्या व्यवस्थेंत अशा अभिमानास थारा मिळावयाचा नाहीं. मानवी समाजांत अशाच प्रकारचे भेद आहेत—जसें, धनी व चाकर, रिणको व धनको, गिऱ्हाइक व दुकानदार इत्यादि. परंतु या द्वंद्वांमध्यें श्रेष्ठ व्यक्ति कोणती व कनिष्ठ कोणती—हें, हजारों वर्षें लोटलीं, तरी मनुष्याच्या बुद्धीस ठरवितां आलें नाहीं. कारण या द्वंद्वांतील दोन्ही व्यक्तींची व्यवहारांत सारखीच अवश्यकता असते, आणि एक दुसऱ्याशिवाय राहूं शकत नाहीं. सामाजिक व्यवस्था चालण्यास दोन्ही व्यक्ति सारख्या व अवश्य आहेत. जोंपर्यंत व्यक्तिशक्तींच्या स्वातंत्र्याचा उपयोग कर्तव्यकर्म योग्य रीतीनें बजावण्यापुरताच होत असतो, तोंपर्यन्त सर्व ठीक चालतें आणि जिकडे तिकडे स्नेहभाव व एकोपा नांदत असतात; पण एक-

जण श्रेष्ठपणाचें प्रस्थापन करूं लागला आणि दुसरा असामी त्या जुलुमाचा निषेध करूं लागला, म्हणजे एकजण वरचढपणाचे सर्व हक्क आपले व त्याबद्दल जबाबदारी मुळींच नाहीं असें म्हणूं लागला व दुसऱ्या असामीस विपत्ति व निराशा भोगावी लागली, कीं घोंटाळा माजतो व जीवनकलहास आरंभ होऊन जीविताचा तरी शेवट होतो किंवा हातापायांस पक्षघात होऊन किंवा त्यांचा विच्छेद होऊन सुद्धां मानवी शरीरानें उपयोगी पडण्याची आशा धरावी तद्वत्—मानवी पटावरील काळीं किंवा तांबडींच बुद्धिबळें पहाण्याचा प्रसंग येतो.

यावरून पहातां, सृष्टीमध्यें वरचढपणा मुळींच असत नाहीं. प्रत्येक व्यक्तीस विवक्षित कामें करावीं लागतात, पण दोहोंमध्यें अधिक महत्त्वाचें काम कोणतें तें ठरविण्याची योग्यता काम करणारांच्या अंगीं नसते. अहंकारानें प्रेरित होऊन प्रत्येक व्यक्तीस आपल्या महत्त्वाचें प्रतिष्ठापन करण्याची इच्छा होणें स्वाभाविक आहे, परंतु हें प्रतिष्ठापन करण्यापूर्वीं त्या व्यक्तीनें असें ध्यानांत आणिलें पाहिजे कीं—श्रेष्ठपणाबद्दल किंवा महत्त्वाबद्दल ज्यांचा हक्क संशयास्पद असतो तेच लोक त्याबद्दल आपला हक्क सांगतात, आणि असें जर नसेल तर निसर्गानें जें आपणास दिलेलें आहे त्याबद्दल हक्क सांगण्याची गरज नाहीं. सांप्रत काळीं मनुष्यमात्राच्या अन्तःकरणाच्या स्थितीवरून पहातां, मनुष्यानेंच कल्पिलेल्या विचारांवर आणि अवस्थांवर उभारलेला श्रेष्ठपणा अथवा कनिष्ठपणा टाळतां येणें अशक्य आहे.

याविषयीं आपण मानवी शरीराचेंच उदाहरण घेऊं

शरीरामध्यें श्रेष्ठ प्रतीचा अवयव म्हटला म्हणजे मस्तक हाच मानिला आहे, व पाय हा कनिष्ठ प्रतीचा समजला जातो, पण असें मानितांना एकास सोडून दुसऱ्याचें चालावयाचें नाहीं हें आपण अगदीं विसरतों. जर पाय किंवा तंगड्या कापून काढिल्या, तर नुसतें धड व डोकें जिवंत राहूं शकेल आणि प्रत्यक्ष ज्ञान व विचार एतत्संबंधी कामेंहि चालूं शकतील, पण त्याचा शरीरास जो उपयोग व्हावयाचा तो बंद राहील. मेंदूला रोग झाला असतां, पाय इकडे तिकडे फिरूं शकतील, पण ज्या शरीराचा ते एक अवयव आहेत, त्याला त्यांचा फारसा उपयोग होणार नाहीं. जीवतत्त्वाचें व रुधिराभिसरणाचें मुख्य स्थान जें हृदय—त्यापासून मस्तकाला व पायांना रक्ताचा पुरवठा, गुणांमध्यें व प्रमाणामध्यें यत्किंचित् फरक न होतां, सारखा होईलच. मस्तकाचीं व पायाचीं कामें परस्परांहून अगदीं भिन्न आहेत. पायांपेक्षां मस्तकाला बौद्धिक कामें अधिक करावीं लागतात हें तर उघड आहे, शिवाय परस्परांस आपापलीं स्थानें देखील मुळींच बदलतां येत नाहींत; परंतु एवढ्याच मुद्द्यावर जर मस्तक श्रेष्ठपणा मिरवूं लागलें किंवा पायांचा धिक्कार करून त्यांना तुच्छ मानूं लागलें, तर त्यांचें स्वतःचेंच काम बंद पडेल आणि पुनः स्थिरावर येण्याची आशा देखील उरणार नाहीं. सृष्टींतील सर्व शक्ति व व्यक्ति यांप्रमाणें, व मानवीदेहाच्या इतर भागांप्रमाणें, मस्तक व पाय यांना जीं कामें परमेश्वरानें नेमून दिलेलीं आहेत, तीं त्यांनीं निमूटपणें, निरभिमानपणें व निर्भयपणें बजावलींच पाहिजेत,

आणि केवल या शर्तींवरच अखिल विश्वाची रहाटी चालणार आहे.

म्हणून श्रेष्ठपणा व कनिष्ठपणा हीं परिच्छिन्न मानवी कल्पनेचींच कार्यें आहेत, आणि अहंवृत्तीची क्षणमात्र प्रतिष्ठा अथवा भरभराट झाली असतां, त्या वृत्तीच्या प्रख्यापनाकरितां हे भाव उत्पन्न होतात. क्षुधादि शारीरवेग, मनोविकार, पूर्वग्रह, आवड, नावड, व्यंगें, सहानुभूति, द्वेष—हे भाव सर्व प्राण्यांमध्यें सारखे नसले तथापि मनुष्यमात्रास सर्वसाधारण असतात. मनुष्य या नात्यानें पहातां त्याच्यामध्यें कांहींएक श्रेष्ठपणा नसतो. फक्त दैविक गुणांमुळेंच मनुष्य महत्त्वास चढतो, आणि हे गुण अंगीं असले म्हणजे इतर बांधवांपेक्षां तो इतक्या श्रेष्ठप्रतीचा होतो कीं ऐहिक प्रतिष्ठा मिरविण्यांत त्याला कांहींएक अर्थ वाटत नाहीं. वरचढपणा, अंकितपणा या अवस्था सुशिक्षित मनुष्याकरितां मुळींच निर्माण झालेल्या नाहींत. सांप्रतचा मानवी समाज व्यवस्थित व पूर्ण रहावा, म्हणूनच केव्हां केव्हां अधिकार चालवावा लागतो, पण अडाणी व दांडगे अशा लोकांना ताब्यांत ठेवण्याकरितांच ह्या अधिकाराचा उपयोग करणें भाग आहे, आणि अधिकारसंपन्न पुरुष जर दूरदर्शी व आपली योग्यता जाणून असला, तर, सर्व जगाला प्रकाशित केल्याबद्दल जसा सूर्याला अभिमान वाटत नाहीं, त्याप्रमाणें अशा पुरुषाला अधिकाराबद्दल प्रतिष्ठा वाटणार नाहीं. जीवितांतील इतर अवस्थांप्रमाणें, वरचढपणा व अंकितपणा—ह्या क्षम्य व फायदेशीरच होतील, परंतु त्यांपासून अनिष्ट भाव

उत्पन्न होतां उपयोगी नाहीं, आणि परस्परसंबंध सहानुभूतिपूर्वक व प्रेमरूप असला पाहिजे.

परस्परांबद्दल मान व पूज्यबुद्धि असल्याशिवाय, या पृथ्वीवर कोणत्याहि अवस्थेमध्यें कल्याण होणार नाहीं. एक पक्ष दुसऱ्यापेक्षां श्रेष्ठपणा सांगूं लागला कीं सौख्याची स्वाभाविक स्थिति नष्ट होते, आणि वरचढपणासाठीं कलह सुरू होतो. मग जो पक्ष विरोधीगुण जास्त प्रमाणावर दाखवूं शकेल, त्याला तेवढ्यापुरता विजय संपादन होतो. पुरुषांपुरुषांमध्यें, स्त्रीपुरुषांमध्यें किंवा स्त्रियांस्त्रियांमध्यें, जे नानाप्रकारचे ऐहिक संबंध उत्पन्न होतात, त्यांमध्यें जेव्हां हा कलह अवश्य होतो, तेव्हां प्रत्येक पक्षानें शक्य तितक्या निष्पक्षपातबुद्धीनें व उत्साहानें तो चालविणें भाग आहे. परंतु, समरांगणावर विरुद्ध योद्ध्यांमध्यें तात्पुरता तह जेव्हां होतो, तेव्हां सहानुभूति, औदार्य वगैरे विलोभनीय गुणांचा अव्हेर होत नाहीं व मनोवेगांचा पगडा बुद्धीवर बसत नाहीं. तद्वत् जीवनकलह चालू असतां श्रेष्ठप्रतीची वागणूक राखण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे.

प्रकरण ३

जयाचीं साधनें व अपजयाचीं कारणें

(श्लोक)

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा ।
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ॥
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ ।
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ १

(श्लोक)

विपत्काळीं धैर्य, प्रभुपणिं सहिष्णुत्व बरवें ।
सभे पांडित्याचा प्रसर, समरीं शौर्य मिरवे ॥
स्वकीर्तीच्या ठायीं प्रचुर, रति विद्याव्यसन जें ।
तयांचे हे स्वाभाविक गुण सहा सत्पुरुष जे ॥ १

जयाचीं साधनें व अपजयाचीं कारणें

व्यक्तिमात्राच्या जीवनकलहामध्यें जय मिळण्याकरितां तीन गोष्टी अवश्य आहेतः—

(१) ज्या कलहांत पडावयाचें त्याला उचित असा स्वभाव

(२) कांहीं काल अपयश आलें असतां, पराभव कबूल न करण्याचें धैर्य

(३) उतावीळपणा न होतां मनोविकारांपासून दूर रहाण्याइतकी अक्कल

हे गुण साहजिकपणें प्रकट झाले असतां, सामान्य श्रम करणारासहि यशःप्राप्ति होईल आणि सर्व प्रकारच्या व्यवहारांमध्यें मेहनत करणारांच्या उदाहरणावरून हें सिद्ध होतें. पाहिजे त्या प्रयत्नांत यश हवें असेल, तर असें लक्षांत आणावें कीं निसर्गानें सर्वांस सारखी संधी दिलेली असते व अशा प्राप्त झालेल्या संधीचा जो जसा उपयोग करील त्यावर त्याचें यश किंवा अपयश अवलंबून रहातें आणि एक मनुष्य जें करूं शकतो तें करण्यासाठीं दुसऱ्याच्या अंगीं तितकेंच सामर्थ्य असतें. कोणतेंहि काम हुशारीनें, प्रतिस्पर्ध्याबद्दल द्वेष न बाळगितां आणि विवेकबुद्धीपासून उद्भवणाऱ्या हक्काची जाणीव राखून केलें असतां, साधारण मनुष्यास देखील कल्पनेबाहेर इष्टसिद्धि होऊं शकते. जो चित्ताचें साम्य व प्रसंगावधान बाळगतो, व कर्तव्यापासून पराङ्मुख

होऊन आपले विचार इष्टलाभाकडे, महत्त्वाकांक्षेकडे किंवा सूड उगविण्याकडे वळूं देत नाहीं, अशा पुरुषास अत्यंत शहाणा समजला पाहिजे. कोणत्याहि उद्योगामध्यें असतां, स्वार्थ तरो किंवा बुडो, हातीं घेतलेल्या पक्षाचाच होईल तितका उपयोग करावयाचा असा जो निश्चय करितो आणि प्रसंग पडल्यास आपला जीव देखील धोक्यांत घालितो—तो पुरुष मानवजातींत खरा श्रेष्ठ मानिला पाहिजे.

जीवनसंग्रामांत जय मिळविण्याकरितां, नैतिक कवचाची अत्यंत जरूरी आहे. बाळपणीं व तरुणपणीं योग्य शिक्षणानेंच हें कवच तयार होतें. चैतन्यामध्यें जे मर्दानी गुण व बुद्धि उपजतच असतात, त्यांचा विकास करून हलकट मनोवेगांचा व वृत्तींचा स्पर्शहि चैतन्यास होऊं न देणें—हा उपयुक्त शिक्षणाचा मुख्य हेतु होय. दुष्ट मनोवृत्तींपैकीं अत्यंत गर्हणीय व सिद्धीस विघातक म्हटल्या म्हणजे—(१) भय (२) निराशा (३) मत्सर (४) संशय (५) लोभ (६) काम (७) हव्यास आणि (८) आलस्य—ह्या होत. स्तिमितपणा, क्रोध व दीर्घसूत्रीपणा ह्या वृत्ति त्यांच्या खालोखाल आहेत.

(१) भय—' चोराच्या मनांत चांदणें ' ह्या प्रमाणें अनीती मागें भय ठेवलेलेंच असतें. ज्या पुरुषास उपयुक्त विद्या अवगत असतात, जो अनीतीच्या मार्गाविषयीं अजाण तरी असतो किंवा अशा मार्गाचें जाणून बुजून उल्लंघन करितो—अशा पुरुषाच्या वाऱ्यास देखील भय रहात नाहीं. अशा मनुष्यास कोण-

त्याहि प्रकारच्या मानवी अथवा दैवी शिक्षेचा धाक वाटत नाहीं, कारण त्याचे आचार व विचार वरच्या पायरीचे असतात. जो पापकर्म करितो त्याला कोणत्या तरी रूपानें शासन होतेंच; जर कांहीं ऐहिक प्रसंगांमुळें कृतापराधांबद्दल त्याला देशबांधवांकडून शासन मिळालें नाहीं, तर तें मुळींच होणार नाहीं अशी मात्र त्यानें समजूत करून घेऊं नये. त्याच्या हृदयांत जो परमात्मा वास करितो व ज्याच्यामुळें त्याचे चलनवलनादि व्यापार घडूं शकतात, तो परमात्मा अशा मनुष्यास शासन करण्यास समर्थ असतो. तो परमात्मा शारीरशिक्षा अथवा छळ करण्याचे मानवी उपाय योजीत नाहीं, तरि अपराध्याची बुद्धि व ज्ञानशक्ति नष्ट करितो, आणि अशा रीतीनें तो मनुष्य आपल्यासच शासन करून घेतो. सर्पापासून कधीं कोणाचें हित होत नाहींच, झाला तर नाशच होतो, कारण जे प्राणि आपलीच संतति खातात, त्यांच्याकडून तिऱ्हाइताबद्दल दया किंवा विचार होण्याची आशा नको. तद्वत् जो पुरुष पापाचरण करून इहपरलोकीं आपलेंच नुकसान करून घेतो, तो जातिबांधवांबद्दल दया दाखवील व कर्तव्यदक्ष होईल हें सर्वथैव अशक्य आहे.

भय या वृत्तीशीं अगदीं संलग्न अशी भित्रेपणा म्हणून एक वृत्ति आहे. हें एक आप्पलपोटेपणाचें व शुद्ध अज्ञानाचें स्वरूप आहे. भित्रेपणा जगांत कसा अस्तित्वांत आला ही मोठी विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे. लहान बालकाची स्थिति पहावी, तर उपजल्यापासून हा गुण अंगीं जडलेला नसतो, तेव्हां हा शिक्षणाचा

व परिस्थितीचा परिणाम असला पाहिजे. भय किंवा अडचण उत्पन्न झाली असतां, दूर पळून जाऊन त्यापासून आपली सुटका करून घ्यावयाची—ही क्षुद्र वृत्ति भित्रेपणाची होय. प्राणिमात्राचा नाश अवश्य व्हावयाचा, मग तो टाळण्याचा माणसानें कितीहि प्रयत्न केला, तरी अगदीं सुटका म्हणून होणें नाहीं, याकरितां योग्य शिक्षणाच्या साधनांत भित्रेपणाच्या वृत्तीला बिलकुल थारा देतां कामा नये. चैतन्यास असें वळण लाविलें पाहिजे कीं, भय अथवा संकट याचा प्रतिकार दूर पळून जाण्यानें होत नाहीं, तर त्याशीं झगडूनच आपली सुटका करून घेतली पाहिजे, मग या उद्योगांत त्याचा तरी नायनाट होवो अथवा आपला होवो. भयानें ग्रस्त असलेला मनुष्य साऱ्या जन्मभर मृत्यूच्याच वेदना भोगीत असतो, म्हणून बाळपणापासून उत्कृष्ट शिक्षणानें आणि लहान मुलें ज्यांचें अनुकरण करितात अशा लोकांच्या उपदेशानें व उदाहरणानें मानवी व्यवहारांतून भित्रेपणाचें उन्मूलन अवश्य केलें पाहिजे. आपल्या देशावर परशत्रु चालून आला असतां, पळून जाऊन निरंतर दास्यांत आपणास व देशबांधवांस लोटणारा शिपाई; रोजच्या धंद्यांत वारंवार येणारीं संकटें टाळण्याकरितां झटणारा मनुष्य; आपल्या स्वाधीन असलेल्या बालकाच्या निराधारपणाचा फायदा घेऊन त्याला छळणारा गुरु अथवा पालक; स्वसंरक्षण करण्यास असमर्थ अशा आपल्या ताब्यांतील प्रजाजनांस गांजणारा राजा; उलट प्रतिकार करण्यास नालायक अशा दुर्बल पुरुषावर किंवा स्त्रीवर जुलूम क-

रणारा दांडगा धिप्पाड मनुष्य; स्वतःचा राज्यकारभार चालविण्यास अयोग्य अशा प्रजेवर अनियंत्रित सत्ता गाजविणारे जुलमी लोक; अशा दुष्ट मनुष्यांमध्यें पहिल्या प्रतीचा भित्रा कोण हें ठरविणें फार अवघड आहे. हे सर्व भित्रेपणाचे नमुने नेहमीं जगांत आढळण्यांत येतात, आणि देशबांधवांचे निराधारपणाचा फायदा घेऊन त्याचा छळ करण्याचें सोडून दिल्या शिवाय कोणाहि मनुष्यास सुख व शान्ति या ईश्वरी गुणांचा लाभ होणें अशक्य आहे.

(२) निराशा——भयाप्रमाणेंच, निराशेलाहि मानवी व्यवहारांत जागा मिळूं नये हें रास्त आहे. जोंपर्यन्त शरीरांत श्वासोच्छ्वासक्रिया चालू आहे, तोंपर्यन्त जीवित कायम आहे; जीवित असेतोंपर्यन्त आशा ही आहेच; आशा आहे तों प्रयत्न केलाच पाहिजे; आणि प्रयत्न योग्य तऱ्हेनें चालविला असतां, यशःप्राप्ति होणारच.

(३) मत्सर——मत्सर व संशय या हलकट भावना आहेत, तेणेंकरून मनुष्याच्या उपयुक्ततेस हरकत होते आणि असंमिश्र अथवा शुद्ध कल्याणाचा लाभ घडत नाहीं. चैतन्याचें पूर्वापर वळण, शिक्षण व सहभाव हीं अशीं आहेत कीं एकदां त्यांचा कल अशुभाकडे वळला, म्हणजे त्या दिशेनें तशीच प्रगति चालते. सुसंस्कृत आणि थोर पुरुष अशा भावना कह्यांत ठेवितात आणि ह्या त्यांच्या प्रवृत्तीवरून असें सिद्ध होतें कीं जीवनकलहांत या भावना अवश्य नाहींत. इतरांच्या ताब्यांत ज्या स्पृहणीय वस्तु असतील, त्या मि-

ळविण्याबद्दल उद्योग करण्याची योग्यता ज्यांच्या अंगीं नसते, अशा मनुष्यांच्या अन्तःकरणांत मत्सराला स्थल सांपडतें. प्रत्येक चैतन्यांत अनुस्यूत झालेला व कधीं काळीं गूढ असलेला—जो पौरुष गुण, तो जागृत केला असतां शुद्ध स्पर्धेनेंच इष्ट पदार्थाचा लाभ होऊं शकेल, परंतु मत्सरप्रेरित होऊन दुसऱ्याच्या मालकीची वस्तु नाहींशी करण्यानें, आपल्याला ती मिळाली नाहीं तरी 'दुसऱ्याचें तर नुकसान केलें' एवढें क्षुद्र समाधान मात्र त्यांना होतें, आणि यदाकदाचित् ती वस्तु त्यांना मिळाली, तर लोक हिरावून नेतील या भयानें ते पीडितच रहातात. कांहीं झालें तरी सुख व शान्ति म्हणून नाहींतच; आणि दुसऱ्याचें नुकसान करण्यांत जरी यश येऊन समाधान वाटलें, तरी तें घटकाभरच समजावयाचें.

(४) संशय—संशयखोरपणा हा दोष कांहीं अनिर्वचनीय कारणांमुळें बहुतेक सर्व मनुष्यांत आढळतो आणि जीवितरहस्यांत ज्यांची गति झालेली आहे असे अगदीं थोडे लोक खेरीज करून, मानवी व्यवहाराचा विचार करितां, इतरांमधून हा दोष काढून टाकणें दुर्घट आहे. अशी स्थिति असल्यामुळें, जीवनकलहामध्यें संशयखोरपणापासून नफा किंवा नुकसान काय होतें त्याचा शोध करणें अवश्य आहे. अहंकार सर्वत्र प्रचलित असल्यामुळें प्रत्येक व्यक्ति दुसऱ्याबद्दल सावध राहून आपलें संरक्षण नुकसानीपासून वारंवार करीत असते. नवीन व परका पदार्थ सहवासांत आला असतां, संशयखोरपणा अंगीं असेल, तर नैतिक अथवा भौतिक अनिष्टापासून बचाव होतो हें खास आहे. दुसरे पक्षीं,

व्यवहारांत अत्यंत उपयुक्त अशा ओळखींनाहि संशयखोरपणामुळें मुकावें लागतें. सुधारलेल्या राष्ट्रांतील फौजदारी कायद्याचें तत्त्व असें आहे कीं—नऊ अपराधी मनुष्य सुटले असतां चालेल, परंतु एकाहि निरपराधी मनुष्याला शिक्षा होतां उपयोगी नाहीं इतर राष्ट्रांमध्यें कायद्याचें तत्त्व असें मानिलें आहे कीं प्रत्येक आरोपी मनुष्य अपराधी असतो आणि एक गुन्हेगार मनुष्य सुटून जाण्यापेक्षां नऊ अपराधी मनुष्यांना शिक्षा झालेली बरी. या दोन विरुद्ध उपपत्तींपैकीं राष्ट्राच्या कल्याणास कोणती उपयोगी आहे, तें सुज्ञ वाचकांनीं ठरवावें.

एका प्राचीन ऋषीनें अशी आज्ञा केली आहे कीं—अतिथि किंवा अभ्यागत यांचा अनादर कधींहि करूं नये, कारण कधीं कधीं देवगंधर्वहि त्यांच्या रूपानें प्रकट होतात. प्राचीन काळापासून आर्य लोकांची रीति अशी आहे कीं—अतिथीनें अन्न मागितलें असतां कदापि नाहीं म्हणूं नये, तसेंच अभ्यागत आश्रयासाठीं आला असतां त्याचा धिक्कार करूं नये. याप्रमाणें वागलें असतां, कदाचित् अपात्रीं दान केलें जाईल किंवा आळसाला उत्तेजन मिळेल, कदाचित् आदरसत्काराचा दुरुपयोग होईल. परंतु, असें बहुधा आढळून येतें कीं—उपकार विसरून अपकाराची मात्र आठवण ठेवावयाची हा स्वभाव कुत्सित मनुष्याचा असतो आणि एकाददुसऱ्या उदाहणावरून सामान्य नियम स्थापावयाचा हा तर हलकट मनुष्याचा विशेष गुण आहे. वास्तविक स्थिति अशी आहे कीं—जो मनुष्य विश्वा-

सास पात्र नसतो त्याचा संशयखोरपणा हा स्वभावच बनून जातो. कावीळ झालेल्या मनुष्यास जसें सर्व जग पिवळें दिसूं लागतें, त्याप्रमाणें संशयग्रस्तास सर्व वस्तु संशययुक्त वाटतात, पित्तप्रकोप झाला असतां सर्व जग फिरत आहे असेंच वाटतें.

सर्व प्रकारच्या लौकिक व्यवहारांत, इतर देशबांधव लबाडलुच्चे आहेत असें मानिल्याशिवाय कोणाचेंच चालत नाहीं. आतां हें खरें आहे कीं कांहीं लोक दुष्ट स्वभावाचे असतात आणि गुन्ह्याची शाबिती झाल्यावर त्यांना शासन झालेंच पाहिजे, परंतु कांहीं लोक अप्रामाणिक आढळले, म्हणून सर्व राष्ट्राला किंवा मानवजातीला अविश्वसनीय समजणें अगदीं मूर्खपणाचें आहे. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं विश्वासानें विश्वास उत्पन्न होतो; आणि आपणावर कोणी वहीम घेत नाहीं असें दुष्ट लोकांस आढळून आलें असतां, त्यांना जर योग्य शिक्षण मिळालें असेल, तर ते आपलें वाईट आचरण सोडून देतील आणि असें जरी त्यांनीं केलें नाहीं, तरी त्यांचे मित्र त्यांना वाईट मार्गापासून निवृत्त करितील असा फार संभव आहे.

औदार्याच्या अभावामुळें संशयखोरपणा उत्पन्न होतो. गुन्ह्यांत सांपडेतोंपर्यन्त प्रत्येक इसम चांगलाच आहे असें मन मोठें करून मानिलेंच पाहिजे. राष्ट्रीय प्रश्नांत या तत्त्वाचा अंगीकार केल्यामुळें अतिशय फायदे झालेले आहेत, परंतु सामाजिक बाबतींत बहुशः उलट तत्त्व अंमलांत आलेलें आढळतें. संशयापासून, संशयापन्न मनुष्यापेक्षां संशयखोराचेंच अधिक नुकसान

होतें. जर संशयापन्न मनुष्य खरोखर संशयास पात्र असेल, तर थोड्याच काळांत तो खचित गुन्ह्यांत सांपडेल, कारण आपणावर कोणाची नजर नाहीं असें त्याला समजलें कीं तो धीट होईल, आणि थोड्याच काळांत त्याचा अपराध उघडकीस येईल, व मग त्याला बहुश: शिक्षा चुकवितां येणार नाहीं. आतां संशयखोराविषयीं विचार करितां, असें दिसतें कीं त्याच्या चित्ताची शान्ति बिघडते आणि विशेषेंकरून त्याचें व्यावहारिक नुकसान फार होतें. ज्या ज्या मनुष्याची गांठ पडते, त्याचा त्याला वहीम येऊं लागतो; तो जागा असो, निजलेला असो, आपल्याला कोणी लुटील किंवा मारील किंवा फसवील किंवा दुखापत करील या भीतीपासून क्षणभर देखील त्याची सुटका होत नाहीं. अशा संशयापासून संशयखोराचा किंवा संशयापन्न मनुष्याचा यत्किंचित् फायदा होतो किंवा दोन्ही पक्षांपैकीं एकाला तरी थोडें सुख होतें असें म्हणणें म्हणजे केवळ उतावीळपणा किंवा चित्तस्वरूपाचें अज्ञान होय. संशयामुळें व्यक्तींचें व समाजांचें नुकसान कायमचें होतें, याकरितां कायावाचामनेंकरून त्यापासून दूर राहिलें पाहिजे. हाच सदाचाराचा खरा मार्ग होय. लौकिक व्यवहारामध्यें कधीं कधीं सावधगिरीनें वागणें अवश्य असतें, जसें एकादे प्रसंगीं क्रोधाचा आविर्भाव आणावा लागतो; पण संशयवृत्ति वारंवार उत्पन्न होऊं देतां उपयोगी नाहीं, कारण चित्ताच्या विशिष्ट स्वरूपामुळें एकदां लागलेली संवय झुगारून देणें कठीण पडतें. लौकिकव्यवहारांत सुद्धां, प्रामाणिक मनुष्यावर विश्वास न ठेवण्या-

पेक्षां संशयास पात्र अशा मनुष्यावर विश्वास ठेविल्यानें कमी नुकसान होईल. जगांतील सर्व अवस्था मनाच्या कल्पनेनेंच उत्पन्न होत असतात, म्हणून झालेल्या नुकसानीकडे लक्ष न दिलें तर कांहीं अनिष्ट घडणार नाहीं, अथवा आपल्याच हातून तें नुकसान झालें असेल, तर स्वतःला थोडासा दोष देऊन किंचित् त्रास सोसला म्हणजे झालें; पण जर कां एकाद्या देशबांधवाकडून यत्किंचित् नुकसान झालें आणि तें जर आपणाला नावडत्या किंवा नापसंत अशा मनुष्याच्या हातून घडलें, तर मात्र अशा मनुष्याचा केव्हां सूड घेऊं असें आपणास होऊन अंगाची लाही होऊन जाते. तेव्हां अशा सर्व अवस्थांमध्यें सुख व शान्ति नांदावी, यासाठीं एका महंतानें असा उपदेश केला आहे कीं—उजव्या गालावर कोणीं थप्पड दिली तर त्याच्यापुढें डावा गाल लागलींच करावा. अशा रीतीनें क्षमा केली असतां थप्पड लगावलेल्या मनुष्याचें कांहींच नुकसान होणार नाहीं; पण त्याला जर विवेकशक्ति नसेल, तर थोड्याच काळांत तो दुसऱ्यालाहि थपडा लगावणारच, आणि मग आजपर्यन्त लोकांना थप्पड दिल्याबद्दल सव्याज फेड करण्यास तो दुसरा कधीं कमी करणार नाहीं. तात्पर्य, लौकिकी व्यवहार व उपयुक्तता या दोन्ही संबंधानें विचार करितां, इतरांपेक्षां आपणालाच ज्यापासून अधिक पीडा होते अशी गोष्ट करूं नये व संशय ही अशाच प्रकारची गोष्ट आहे.

(९) लोभ—सर्व मनुष्यांस साधारण अशा दोषांपैकीं लोभ हा एक आहे. इष्ट वस्तूच्या लाभाचें द्रव्य

हें एक साधन आहे; पण संपत्ति मिळवावयाची हाच जन्माचा हेतु होऊन बसला, म्हणजे त्या हेतूच्या तृप्तीला मर्यादा रहात नाहीं. आपल्या व आपणावर अवलंबून असणाऱ्या निराश्रित लोकांच्या उपजीविकेकरितां व जीवितास लागणाऱ्या अवश्य वस्तूंकरितां द्रव्य मिळविणें स्तुत्य असून इष्टहि आहे; परंतु या मर्यादेपलीकडे गेलें कीं द्रव्यापासून फायदा होतोसा दिसत नाहीं. अपार संपत्तीला मान द्यावयाचा हा एक मनुष्यमात्राचा दोष आहे, आणि तो मान मिळविण्याकरितां द्रव्यप्राप्ति करून घेणें हा ज्याचा त्याचा हेतु बनून जातो. आपल्या सदाचरणाला व नैतिक सामर्थ्याला इजा न होतां व दुसऱ्याच्या हक्कावर धाड न घालितां द्रव्य संपादन करितां आलें, तर ती कामना पूर्ण करावी; परंतु थोर कुळांत जन्म झाल्याशिवाय किंवा कांहीं आकस्मिक प्रसंगाशिवाय अतुल लक्ष्मी प्राप्त होणें बहुधा अशक्य आहे. जे लोक गरीब स्थितींत असून द्रव्य व संपत्ति मिळवूं शकतात, अशा लोकांस बुद्धिमान् व हुशार समजण्याची जगाची वहिवाट आहे. पण असें कोणाला समजत नाहीं कीं संपत्ति जी मिळते, ती हुशारीपेक्षां अनुकूल प्रसंगांमुळेंच मिळत असते. अर्थात् कांहीं बुद्धिमत्ता निःसंशय हवीच, आणि रास्त मार्गानें पैसा मिळाला असतां, मिळविणाराचे धन्यवाद गावे. पण ही बुद्धिमत्ता केवळ निसर्गाचीच देणगी असेल, तर त्या इसमाची वाखाणणी न करितां निसर्गाचीच केली पाहिजे. मानसिक व नैतिक क्षेत्रांमध्यें मात्र स्वतःच्या प्रयत्नानेंच मोठाले लाभ घडूं शकतात; परंतु ज्या अ-

वस्थांचें साक्षात् नियमन करणें मानवीशक्तीच्या बाहेरचें काम आहे, अशा अनेक अवस्थांच्या संयोगानेंच विपुल द्रव्य व संपत्ति प्राप्त होतात. शारीर सौंदर्याबद्दल प्रतिष्ठा मिरविणें हें जितकें सयुक्तिक आहे, तितकेंच विशाल संपत्ति मिळविल्याबद्दल आपला गौरव करणें मनुष्यास शोभण्यासारखें आहे. कांहीं विवक्षित धंद्यांत, व्यापारांत व कामकाजांत, चातुर्य व दैव यांच्या साहचर्यानें अपार ऐश्वर्य प्राप्त होतें; परंतु बौद्धिक उन्नतीमुळें आणि मानसिक परिश्रमामुळें व नैपुण्यामुळेंच मुख्यत्वेंकरून संपत्तीचा लाभ घडला असेल, तर त्याबद्दल प्रतिष्ठा मिरविणें योग्य दिसेल. थोर कुळांत जन्म झाल्यानें, चातुर्यानें अथवा दुसऱ्या कांहीं परिस्थितीनें विपुल ऐश्वर्य प्राप्त झाल्याबद्दल एकाद्याची वाजवी प्रशंसा केली तर चालेल, पण अनेक गोष्टींचा विचार करितां, असा लाभ हटकून फायदेशीर होईलच याची वानवा आहे.

प्रथमतः मनुष्यानुकंपा अथवा माणुसकी सर्वथैव सोडून दिल्याशिवाय लोभाला पूर्ण वाव सांपडतच नाहीं. एकास प्राप्ति व्हावयाची असेल, तर दुसऱ्याचें तितकें नुकसान झालें पाहिजे. चाकरी केल्याबद्दल किंवा दुसऱ्या कशाबद्दल मोबदला म्हणून मिळालें असेल, तर तें धन रास्त व निर्दोष समजलें पाहिजे; असें नसेल तर तें लोकांला फसवून मिळविलें असें होईल. द्यूताप्रमाणें, एकादें जोखीम अंगावर घेऊन, दुसऱ्याचें धन हिरावून घेतलें असतां, तेवढ्यानें तें धन क्षम्य होणार नाहीं. जेव्हां सर्व पक्षाचे लोक सरळपणानें व सारख्या अहमहमिकेनें एकाद्या कामांत पडतात व कोणत्याहि प्रतिस्पर्ध्यास अथवा

गिऱ्हाइकास किंवा पक्षकारास बुडविण्याची इच्छा करीत नाहींत, तेव्हां लोभाचे दुष्परिणाम कमी होतात.

दुसरें असें कीं—लोभ या वृत्तीचा योग्य उपयोग केल्यास, द्रव्य मिळविणाऱ्यामध्यें फार झालें तर अभिमान उत्पन्न होईल अथवा किंचित् नीतिभ्रंश होईल पण याहून अधिक नुकसान होणार नाहीं, तथापि इतर लोकांवर बहुधा वाईट परिणाम घडतो. मिळविलेल्या धनाचा उपयोग स्वतःच्या उपयोगाकडे किंवा मित्रमंडळीच्या किंवा देशबांधवांच्या फायद्याकडे करावा—अशी इच्छा द्रव्य मिळविणाराला क्वचित् होते किंवा तसें करण्याची संधीच सांपडत नाहीं; याचें कारण असें कीं ज्या व्यापारधंद्यावर त्याच्या चित्ताचें ऐकाग्र्य सर्वकाल झालेलें असतें त्याशिवाय दुसऱ्या कशावरहि विचार करण्यास त्याला फुरसद सांपडत नाहीं; संवयीमुळें त्याच्या चित्ताची स्थिति अशी बनून जाते कीं लोभ व संपत्ति याशिवाय कशाचाहि संस्कार त्यावर घडत नाहीं; अथवा द्रव्य मिळविण्यांतच त्याला इतकें समाधान वाटूं लागतें कीं त्या द्रव्याचा उपयोग अथवा व्यय करावा या गोष्टीकडे त्याच्या मनाचा कलच होत नाहीं. म्हणून त्या द्रव्याचा उपयोग करणें दुसऱ्यांच्याच नशिबीं येतें, आणि मिळविणाऱ्याहून त्यांची द्रव्यावरील दृष्टि अगदीं निराळ्या तऱ्हेची होते, म्हणजे तें द्रव्य ताब्यांत आल्यावर त्यांचीं डोकीं फिरून जातात आणि आपल्या किंवा देशबांधवांच्या फायद्याकडे त्या द्रव्याचा विनियोग न करितां, तेणेंकरून ते आपलाच विनाश करून घेतात.

तिसरें असें कीं—विपुल संपत्ति मिळविल्यापासून मिळविणाराचा किंवा ज्या समाजामध्यें तो राहतो त्या समाजाचाहि फायदा होऊं शकत नाहीं. मिळविणाराच्या संबंधानें विचार करितां, द्रव्याचा जो परिणाम घडतो त्या मानानें मिळविण्याचे श्रम अत्यंत होतात, आणि तेच श्रम मानसिक सुधारणेच्या कामांत केले असते, तर योग्य पारितोषिक तरी मिळालें असतें.

आये दुःखं व्यये दुःखं ।
धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः ॥

या सर्वमान्य वचनाप्रमाणें, द्रव्यलाभापासून जे फायदे होतात त्यामानानें पहातां, त्याचें रक्षण करण्याची काळजी अधिक होते आणि द्रव्य खर्च झालें किंवा नाहींसें झालें असतां, जीव गेल्याप्रमाणें नैराश्यवृत्ति होऊन जाते. बरें, समाजाच्या संबंधानें पहातां, द्रव्याच्या योगानें अधिकार प्राप्त होतो व अपकार करण्याचेंहि सामर्थ्य अंगीं येतें, म्हणून अशी विपुल संपत्ति एका हातीं गेली असतां तिचा जर योग्य उपयोग केला नाहीं, तर त्यापासून समाजाचें हित मुळींच होणार नाहीं. एका व्यक्तीच्या हातीं संपूर्ण राजसत्ता अथवा सामाजिक सत्ता प्राप्त झाली असतां, जे अनर्थ घडतात, तेच अशा प्रसंगीं घडूं शकतात, म्हणजे, अशा श्रीमान् व्यक्तीला आपल्या महत्त्वाची व अधिकाराची अतिशयोक्त जाणीव होऊं लागते आणि बाकीचे लोक त्याच्या एकतंत्री इच्छेवर फारच अवलंबून रहातात. बरें, त्याला शास्त्रोक्त वारस किंवा दायाद नसून, तो जर नष्ट झाला किंवा मरून गेला, तर झोटिंगपादशाही माजून

रहाते. एकंदरींत, राष्ट्राच्या कल्याणाकरितां व मनुष्यमात्राच्या सुखाकरितां, कांहीं थोड्या लोकांच्या हातांत पुष्कळ संपत्ति येणें इष्ट नाहीं. संपत्ति सारख्या प्रमाणानें विभागली असतां अधिक फायदेशीर होईल यांत संशय नाहीं. उत्साही व उद्योगी अशा थोड्या लक्ष्मीपुत्रांच्या हातीं अपार संपत्तीचा संचय होऊं न देतां, आळशी व दुर्दैवी लोकांना जागृत करून, जीवितास अवश्य अशा इष्ट वस्तूंचा संग्रह करण्यास त्यांना उत्तेजन कसें द्यावें—सर्व देशांत अत्यंत उपयुक्त अशा विद्यावृद्धीच्या कामाकडे सांठलेल्या विपुल द्रव्याचा विनियोग कसा होईल—ह्या जीवनकलहाच्या बिकट प्रश्नांचा निकाल मानवी बुद्धीला अजून करितां आलेला नाहीं. सुशिक्षित लोकांना व्याजबट्याचा व्यापार आवडत नाहीं, तरुण चैनी लोकांच्या हातीं वडिलोपार्जित संपत्ति येतांच ती उडवून टाकण्याकडे जी त्यांची प्रवृत्ति होते ती महानुभाव लोकांस कधींहि पसंत होत नाहीं, आणि वारसांना पूर्वार्जित दौलत मिळतांना त्याचा कांहीं भाग घेण्याची सरकारची वहिवाट पडून गेली आहे. यावरून पहातां, ऐहिक संपत्ति मिळविण्याच्या कामांत व्यक्तिमात्राच्या कायदेशीर स्वातंत्र्याच्या आड न येतां, अमर्याद लोभाचें नियमन करण्याची कांहीं तरी युक्ति पुढें मागें निघाल्यास राष्ट्राचा अत्यंत फायदा होईल हें उघड आहे.

(६) काम—काम हा एक मनाचा धर्म असून इतर वेगांप्रमाणेंच मनुष्याला व प्राणिमात्राला लागू आहे. तिर्यग् योनीमध्यें श्रेष्ठ प्रतीच्या प्राण्यांत जसें जसें वर जावें, तसा तसा कामविकार कमी आढळण्यांत येतो.

तेव्हां, मनुष्यजातीमध्यें ह्या विकाराचें प्राबल्य व्यक्तीस किंवा समाजास प्राप्त झालेल्या शिक्षणाच्या मानानें असतें यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. सर्व शास्त्रग्रंथांमध्यें असें लिहिलें आहे कीं प्रजावृद्धीकरितांच कामविकार विशेषेंकरून उत्पन्न केलेला आहे, यासाठीं निरोगी संतति निर्माण होण्यापलीकडे या विकारास उत्तेजन दिलें असतां मातापितरांच्या व बालकांच्या शारीरिक व नैतिक आरोग्यास धक्का बसतो हें उघड आहे. कामविकार व त्याचें नियमन एतद्विषयीं यथार्थ ज्ञान होण्याच्या मार्गांत कांहीं अडचणी आहेत, त्यांपैकीं मुख्य अडचण अशी आहे कीं—पूर्वापार चालत आलेल्या खोट्या विनयशीलपणामुळें, या विषयावर उपयुक्त शिक्षण देण्याची योग्यता बहुतेकांच्या अंगीं नसते आणि बीभत्स वाङ्मय प्रसिद्ध करितां येत नाहीं. शिक्षणाची सुधारणा व फैलाव झाला असतां अनेक उपाय शोधून काढितां येतील, तेणेंकरून प्रत्येक मनुष्यास असें कळूं लागेल कीं—ज्याप्रमाणें शिपायाच्या हातांतील तरवारीचा उपयोग फक्त राजाच्याच कार्याकरितां होतो, पण तिजपासून मालकास किंवा त्याच्या मित्रास कधींच त्रास होत नाहीं, त्याप्रमाणें कामविकाराचा उपयोग ईश्वरनिर्मित कार्यासाठींच केला पाहिजे.

या कामविकारासंबंधानें व एकंदरींत गुन्हे, संकटें व जीविताच्या अनेक विपत्ति यांसंबंधानें विचार करितां, असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, अशा गोष्टी प्रसिद्ध केल्यापासून फायदा आहे किंवा कसें? फौजदारी खटल्यांची व दुष्ट कृत्यांची प्रसिद्धी करण्याचा मुख्य

हेतु असा असतो कीं, अनिष्टाकडे व दुर्विचाराकडे प्रवृत्त असलेल्या अन्तःकरणास दहशत बसावी आणि कांहीं लोकांच्या मनास तसा आळाहि बसतो; तथापि इतर लोकांच्या मनावर त्या प्रसिद्धीपासून असा दुष्परिणाम घडतो कीं—गुप्त असलेली नैसर्गिक जिज्ञासा त्यांच्यामध्यें जागृत होते व ज्या गोष्टी अज्ञात असलेल्या ब-या अशा गोष्टींचें स्वानुभवपूर्वक ज्ञान व्हावें असें त्यांस वाटूं लागतें. शास्त्रवचनें व उत्तम समागम यांच्या योगानें सुसंस्कृत न झालेलें मन बहुधा दुर्बल असतें व शुभापेक्षां अशुभाकडेच त्याची सहसा प्रवृत्ति होते. अशी चित्ताची दुर्बलता असल्यामुळें, अज्ञान तितकें सौख्य व शहाणपण तें वेडेपण—असेंच म्हणावें लागतें. गुन्हे, दुराचरण आणि इतर मनुष्यकृत आपत्ति यांविषयीं विचार करितां, मनुष्याचें मन जितकें अज्ञानांत राहील तितका अधिक फायदा होईल. वाईट गोष्टी समजल्यापासून उपयोग कोणता व परिणाम काय घडतो हें जाणण्याची योग्यता अंगीं येण्याच्या अगोदर, निरपराधी मनुष्यांच्या अन्तःकरणांत तद्विषयक चौकसपणा उत्पन्न करणें यास कोणी शहाणपणा म्हणणार नाहीं. यासाठीं, सर्व प्रकारचे गुन्हे व आपत्ति नाहींशा होण्याचा प्रयत्न सौम्य उपायांनीं व संथपणानें अवश्य करावा, परंतु त्यांची प्रसिद्धि व फैलाव भाषणांनीं किंवा वृत्तपत्रद्वारा न होण्याबद्दल फार काळजी घेतली पाहिजे. भयंकर गुन्ह्यांची चवकशी न्यायकचेऱ्यांतून होत असतांना, जनसमाजास तेथें जाण्याचा प्रतिबंध असावा आणि तेथील वृत्तांताची हकीकत प्रसिद्ध करण्याची

बंदी असावी. मानवी जिज्ञासा वाढविणाऱ्या किंवा हृदयद्रावक अशा खटल्यांची बारीक सारीक माहिती वांचून चित्तास नेहमीं उद्वेग होतो व खुनी मनुष्यास प्रसिद्ध ठिकाणीं सुळावर चढविलेला पाहून अन्तःकरणास जसा त्रास होतो, तसा ह्याहि प्रसंगीं वाटतो. मानवी समाजाविषयीं सांप्रत ज्या कल्पना आहेत त्यांस अनुसरूनच, अशुभाचें निवारण, शुभाचा फैलाव व विवक्षित गोष्टींमध्यें गोपनमर्यादा—इत्यादिकांविषयीं उपाय योजिलेले असतात. वस्तुस्थितीच्या निरीक्षणानें व अनुभवाच्या शिकवणीनें सर्व व्यवहारांत शुभाधिक्याकडे नेणाऱ्या मार्गाचा अवलंब केलेला असतो आणि सर्वच गोष्टींची प्रसिद्धि झाल्यापासून मानवी सौख्याची वाढ हटकून होते असें आढळून येत नाहीं.

(७) हव्यास (Greediness) (८) आलस्य (Lethargy)—हव्यास व आलस्य ह्या मानसिक अवस्था न मानितां शारीरिकच समजणें योग्य आहे, तथापि मनाच्या कर्मशील सहकारितेशिवाय कोणतेंहि शारीरिक कर्म किंवा कर्मशून्यत्व संभवत नाहीं हें खरें आहे. हव्यास व आलस्य हे जरी विरुद्ध धर्म असले, तरी एकापासून दुसऱ्यास साहाय्य मिळतें व विरुद्धभावामुळें प्रत्येक धर्म प्रतिक्रियेचा प्रकार असतो. व्यक्तीसंबंधानें किंवा समाजासंबंधानें विचार करितां, हव्यासापासून मनुष्याचें हित होत नाहीं. प्रथमतः अन्नाविषयीं विचार करितां, आपण असें पाहतों कीं अन्नाच्या हावरेपणापासून रोग व मृत्यु यांची समृद्धि होते. द्रव्य, घनगात्रत्व अथवा दुसऱ्या कांहीं वस्तु किंवा गु-

ण—अशाविषयीं लालसा उत्पन्न झाली असतां, जर मनाप्रमाणें सिद्धि झाली तर गर्व आणि अभिमान यांचा उद्भव होतो, व सिद्धि झाली नाहीं तर नैतिक गुण मंद पडतात, आणि दोन्ही पक्षीं अनेक शत्रूंची व प्रतिस्पर्ध्यांची रेलचेल उडून जाते. आतां मानसिक व बौद्धिक क्षेत्रामध्यें हव्यास दिसून आला, तर कदाचित् क्षम्य होऊन फायदेशीर देखील होऊं शकेल. अशा स्थितींत तीव्र लालसेपासून कोणास इजा होत नाहीं व उलट उपयोगहि होतो, परंतु हव्यास करणाराचें शारीरिक नुकसान होतें आणि तेणेंकरून त्याच्या स्तुत्य उद्योगामध्यें व महत्वाकांक्षेमध्यें बिघाड होतो. चांगली वस्तु जरी असली तरी तिचा अतिरेक होऊं देणें कधींहि इष्ट नाहीं, म्हणून उपयुक्त व उपादेय वस्तूविषयीं हावरेपणाला देखील मर्यादा राखिली पाहिजे. जेव्हां हावरेपणाची तृप्ति करीत असतां, इतर देशबांधवांच्या हिवास विघ्न होईल, तेव्हां कांहींकाल एका पक्षाला जरी सुखप्राप्ति झाली तरी एकंदरींत दोन्ही पक्षांस पीडा झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. जेव्हां मनुष्याचें मन व सर्व मानवी संस्था एकाच सीमेकडे वळत असतील, तेव्हां सृष्टिनियमानुरूप प्रतिक्रियेचा कल विरुद्ध दिशेकडे झालाच पाहिजे. यामुळें कोणत्याहि गोष्टीचा हव्यास दीर्घकालपर्यन्त चालविला असतां, आलस्य उत्पन्न झाल्याशिवाय रहातच नाहीं. शारीरिक किंवा मानसिक श्रमाचा अतिरेक झाला असतां किंवा सदोष घटनेमुळें अथवा साहचर्यामुळें शरीरास आणि चित्तास स्तिमितपणा आला असतां, उपरिनिर्दिष्ट स्थिति प्राप्त होते.

जर मनुष्याचें अन्तःकरण सुसंस्कृत असेल व सर्व वस्तू-विषयीं लालसा टाकून देईल, तर त्याला आलस्य कधीं येणार नाहीं. व्यक्तिमात्राच्या गरजेप्रमाणें अन्न, वित्त, श्रम आणि इतर गोष्टी यांची व्यवस्था होईल, तर सृष्टीमध्यें आलस्याचा उद्भव कधींच होणार नाहीं.

स्तिमितपणा—जेव्हां स्तिमितपणा शारीरिक किंवा मानसिक अशा नैसर्गिक क्षीणतेमुळें उत्पन्न होतो, तेव्हां कांहीं उपाय चालत नाहीं. अशा प्रसंगीं सुद्धां स्वाभाविक शक्तींच्या मानानें ज्ञानप्रकाशाकडे चैतन्याचा कल होण्यास जी जी संधी सांपडेल तिचा फायदा घेण्यास कधीं कमी करूं नये.

दीर्घसूत्रीपणा—जीवनकलहामध्यें दीर्घसूत्रीपणा कधींच फायदेशीर होत नाहीं हें पक्कें लक्षांत ठेवावें. असे कांहीं प्रश्न उत्पन्न होतात कीं त्यांमध्यें कोणता मार्ग स्वीकारणें इष्ट आहे याबद्दल विचार करून कांहीं विलंब करावा लागतो, परंतु कांहीं तरी निकाल होईपर्यन्तच असा विलंब करणें योग्य होईल. असे कांहीं प्रसंग येतात कीं विचार अथवा विलंब करण्यास मुळीं अवसरच सांपडत नाहीं, आणि यश येणें किंवा जीविताचें रक्षण होणें हें सर्वस्वीं तात्कालिक स्फूर्तीवर अवलंबून रहातें. तसेंच असे प्रसंग येतात कीं ज्या वेळीं आपले संशयच आपला विश्वासघात करितात आणि जो लाभ होणें आपणास शक्य असतें तोच लाभ प्रयत्न न केल्यामुळें नाहींसा होतो. जेव्हां एकादी क्रिया मनानें किंवा शरीरानें करावयाची असते, तेव्हां दीर्घसूत्रीपणापासून कोणतेंहि शुभ होणें शक्य नसतें. संश-

यापासून किंवा अनिश्चित हेतूपासून दीर्घसूत्रीपणा उत्पन्न होतो व शेवटीं निराशा होते आणि जीवनकलहामध्यें तर हा मृत्यूच समजला पाहिजे. यासाठीं दीर्घसूत्रीपणापासून चित्त जितकें दूर राखवेल तितकें राखण्याचा अवश्य प्रयत्न केला पाहिजे.

क्रोध—क्रोध हा असा कांहीं प्रबल मनोविकार आहे कीं तो अन्तःकरणास व्यापून टाकून स्वनाशास प्रवृत्त करितो. जेव्हां क्रोध स्वाधीन असून त्याची अनिवार गति होत नाहीं, तेव्हां कधीं कधीं त्यापासून लाभ होऊं शकतो. सर्व प्रकारच्या आपत्तींनीं व स्वार्थपरतेनें भरलेल्या या जगामध्यें, सत्याच्या प्रतिष्ठापनेसाठीं व असत्याच्या निर्मूलनासाठीं क्रोध अवश्य आहे, परंतु अशा प्रसंगीं इष्ट हेतूकरितां नुसता अविर्भाव करावयाचा याच्या पलीकडे त्याला जाऊं देतां उपयोगी नाहीं. जर चित्त क्रोधास वश होईल, तर कदाचित् सिद्धि होणार नाहीं अथवा क्रोधविषयास पीडा होईल किंवा होणार नाहीं, परंतु चित्तास अत्यन्त त्रास झाल्याशिवाय रहाणारच नाहीं. प्राचीन ऋषि असें प्रतिपादन करितात कीं आत्मघातामुळें नरकप्राप्तीचीं तीन द्वारें आहेत—(१) काम, (२) लोभ व (३) क्रोध. यांपैकीं काम व लोभ यांचा सदुपयोग केला असतां फायदा होऊं शकेल आणि पूर्वीं लिहिल्याप्रमाणें ते जीवितरक्षणास अवश्य होतील. परंतु क्रोध हा बुद्धीच्या स्वाधीन रहात नसल्यामुळें अगदीं अवश्य नाहीं, आणि त्यापासून क्रोधवश होणारास व क्रोधविषयास सारखीच पीडा होते.

प्रकरण ४

कर्तव्यबुद्धि

(श्लोक)

श्वः कार्यमद्य कर्तव्यं पूर्वाह्णे वा पराह्णिके ॥
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम् ॥ १

(आर्या)

दुसरे दिवशीं करणें अनलस होवोनि आजि सारावें ॥
मृत्यू कधीं न पाहे केलें कीं कृत्य वा न परिसावें ॥ १

प्रकरण ४

कर्तव्यबुद्धि

ज्या शारीरवेगांमुळें व मनोवृत्तींमुळें चैतन्याची उपयुक्तता कमी होऊन त्याची दुर्मार्गाकडे प्रवृत्ति होते आणि चैतन्याच्याच कल्याणासाठीं ज्यांस स्वाधीन ठेवणें अवश्य आहे—त्या वेगांविषयीं व वृत्तींविषयीं एथपर्यंत विचार झाला. आतां जीवनकलहामध्यें ज्या मर्दांनी गुणांमुळें चैतन्यास जयप्राप्ति होते, त्यांविषयीं विवेचन करावयाचें. या गुणांपैकीं अत्यंत महत्त्वाचा गुण म्हटला म्हणजे कर्तव्यबुद्धि हा होय. तथापि हा गुण इतका लवचीक व स्थितिस्थापक आहे कीं, प्रत्येकजण त्याचा पाहिजे तो अर्थ करूं शकतो. एकाद्याला लुटावयाचें असेल किंवा त्याचा जीव घ्यावयाचा असेल, तरी त्या कृत्याची गणना कर्तव्यांत करितां येते, तसेंच स्वतःला कांहीं द्रव्यलाभ करून घ्यावयाचा असेल तरी त्याचाहि अन्तर्भाव कर्तव्यांतच होतो. कर्तव्यबुद्धीचा हा लवचीकपणा मनाच्या शिक्षणावर अवलंबून रहातो, म्हणजे मनाला जसें शिक्षण मिळालें असेल, तसा कर्तव्यबुद्धीचा अर्थ फ़िरवितां येतो. एकादें दुष्ट कृत्य करावयाचें जरी झालें, तरी तें आपलें कर्तव्य आहे अशी बुद्धि जरी झाली नाहीं, तरी त्यांत कांहीं दोष नाहीं असें निदान वाटल्याशिवाय, कोणाच्या हातून तें घडूं शकेल काय ? मन जरी दुर्वृत्त असलें, तरी विवेकबुद्धीनें पसंत केल्याशिवाय दुष्टकर्माचें आचरण मनुष्या-

च्या हातून कधीं घडणार नाहीं, इतका मोठेपणा दुष्ट मनुष्याच्या मनास दिलाच पाहिजे. तेव्हां, शिक्षणाच्या किंवा संस्कृतीच्या मानानें कर्तव्यबुद्धि जरी भिन्न असली, तरी पूर्वनिरूपित वेगांचा व वृत्तींचा पगडा ज्यांवर बसलेला नाहीं, अशा अन्तःकरणांत तरी कर्तव्याची इयत्ता स्वाभाविकपणें एकच असली पाहिजे.

कर्तव्यकर्मांचे चार वर्ग करितां येतात, ते येणेंप्रमाणें—

(१) स्वतःचें कर्तव्य.

(२) बांधव किंवा इष्टमित्र यांविषयींचें कर्तव्य.

(३) ज्या राज्याचे आपण नागरिक आहों, त्याविषयींचें कर्तव्य.

(४) देशबांधवांविषयींचें कर्तव्य.

भूतदयेप्रमाणें, कर्तव्याचा उगम स्वगृहींच झाला पाहिजे. जो मनुष्य स्वतःचें कर्तव्य जाणत नाहीं किंवा त्याची हयगय करितो, तो इतरांविषयींचें आपलें कर्तव्य बजावील असा संभव थोडाच असतो. जीवनकलहामध्यें न्याय्य हेतूच्या लाभासाठीं योग्य साधनांचा फायदा घेणें ह्यालाच कर्तव्यकर्म म्हणावें. शिक्षण, साहचर्य व नैसर्गिक स्वभाव यांमुळें जीं जीं नैतिक ध्येयें बनतात त्यांच्या मानानें साधनांच्या न्याय्यतेसंबंधानें भिन्न भिन्न मतें प्रचलित होतात. तथापि साधारण नियम असा आहे कीं ज्या साधनांपासून स्वतःला एकंदरींत पीडा होते, व उदाहरण समजून ज्याला अनुसरून वागलें असतां दुसऱ्यास देखील पीडा होऊं शकते, तीं साधनें न्याय्य नव्हत; हें तत्त्व प्रपंचासक्त पुरुषांसहि मान्य होईल. कांहीं काल इष्टसिद्धि जरी झाली असली, तरी

उपयोगांत आणावयाचीं साधनें अत्यंत न्याय्य व मान्य अशीं जर नसतील, तर कर्त्याच्या नैतिक स्वभावास हटकून बाधा होईल आणि हें तर मोठेंच नुकसान आहे. त्यापासून इतर मनुष्यांच्या आचरणासहि संसर्ग घडतो, अशा संसर्गापासून कधीं कधीं मूळ अपराध्यास व त्यांना स्वतःस त्रास होऊं शकतो व अशा रीतीनें वाईट परिणाम घडत जातात. यासाठीं साधनांची निवड करण्यांतच सर्व शहाणपणा असतो, म्हणजे साधनांपासून तत्काल जरी गुण आला नाहीं, तरी तीं शेवटीं गुणावह असावींत, आणि क्षणिक लाभाच्या नादानें कायमचें नुकसान होऊं नये. एकादा मनुष्य क्षुधेनें किंवा तृषेनें मरत असला, तरी आपला जीव जगविण्याकरितां सुद्धां, जें अन्न अथवा पेय विषारी आहे व कदाचित् मरणहि आणील असें तो जाणतो, त्या अन्नाचा किंवा पेयाचा स्वीकार तो कधींहि करणार नाहीं.

जीविताचा हेतु न्याय्य व स्तुत्य असला पाहिजे. सरासरीनें पहातां, जीविताचा उद्देश असा असतो कीं शरीराच्या पोषणाकरितां पोटभर अन्न पाहिजे. शरीराचें उत्तम प्रकारें पोषण झालें, म्हणजे सर्व तऱ्हेचें ऐहिक व पारमार्थिक क्षेम संपादन झालें असें मानितात. याशिवाय लहानसान गरजा असतातच, म्हणजे वस्त्रपात्र, घरदार, विश्रान्ति हीं पाहिजेत, आणि विवक्षित मर्यादेपर्यन्त तीं अवश्य असतात, परंतु त्या मर्यादेपलीकडे मात्र तो ऐषआराम बनून जातो. अवश्य वस्तु कोणत्या व ऐषआराम अथवा चैनबाजी कोणती यांची मर्यादा ठरविणें फार दुर्घट आहे. तथापि कांहीं

तरी मर्यादा राखिल्याशिवाय, ऐषआरामाच्या गोष्टीच अवश्य होऊन बसतील, गरजा वाढत जातील, जीवनकलह प्रखर वाटेल, आणि भौतिक गरजा तृप्त करण्यांतच जीवितसर्वस्व गढून जाईल. वास्तविक पहातां, शरीरास: ज्या गोष्टी अवश्य असतात, त्यांची तृप्ति, चैतन्यास आपलें काम करण्यास समर्थ करण्यासाठींच, व्हावी लागते. जीवाचें पोषण होऊन, उतार वयांत मान, संपत्ति व सौख्य प्राप्त व्हावींत—एवढाच सामान्य मनुष्यांचा हेतु असतो, पण इतकाच उद्देश जरी स्तुत्य असला, तरी त्याच्या मार्गांत असे कांहीं अडथळे येतात कीं, या तिहींपैकीं एकाची सुद्धां प्राप्ति न होतां जीविताचे सर्व प्रयत्न फुकट जातात. पण ह्याच प्रयत्नांचा उपयोग मानसिक संपत्ति मिळविण्यांत केला असतां अत्यन्त फायदा होईल यांत संशय नाहीं, कारण अशा व्यापारांत कोणाचें कांहींएक हिरावयाचें नसतें, अशा संपत्तीचें रक्षण करण्यांत कोणावरहि अवलंबून रहाण्याची गरज नाहीं आणि आपणास कोणी लुटून नेतील ही भीति मुळींच रहात नाहीं.

जो मनुष्य मनाच्या संस्कृतीसंबंधानें स्वतःविषयींचीं कर्तव्यें योग्य रीतीनें बजावतो, त्याला आई-बाप, नवरा-बायको, मुलें, बांधव व इष्टमित्र यांविषयींचीं कर्तव्यें करण्यास कांहीं एक अवघड वाटत नाहीं. स्वतःप्रमाणेंच अशा प्रसंगींहि भौतिक गरजा अगोदर भागविल्या पाहिजेत, कारण मग चैतन्याचा विकास होण्यास हवी तितकी सवड सांपडते. अशा लोकांकरितां पुष्कळ द्रव्यसंचय करण्याचा मात्र उद्देश धरूं

नये, कारण तेणेंकरून ते लोक आळशी व कुचकामाचे ठरतात, आणि त्यांच्या मानसिक ऐश्वर्यास विघ्न येतें. म्हणून अशा लोकांस मानसिक व बौद्धिक वैभवाची प्राप्ति जेणेंकरून होईल असा प्रयत्न अवश्य करावा, म्हणजे कधींहि नष्ट न होणाऱ्या शान्तीचा व सुखाचा लाभ त्यांस कायमचा होईल.

प्रकरण ५

राष्ट्राविषयीं कर्तव्य

(श्लोकचरण)

राजा कालस्य कारणम् ।

(आर्या)

काल असे सर्वांचा कारण तो पतित विनतांचा ॥
परि कालाचा कारण राजा होई समस्त भूतांचा ॥ १

प्रकरण ५

राष्ट्राविषयीं कर्तव्य

ज्या राज्यामध्यें किंवा देशामध्यें मनुष्य जन्मास येतो किंवा आश्रयास असतो, त्या विषयींचें जें त्याचें कर्तव्य असतें, तें स्वतःविषयींच्या कर्तव्यापेक्षां श्रेष्ठ मानावें किंवा नाहीं ह्याचा निश्चय होणें कठीण आहे. आत्मावच्छिन्न अनेक व्यक्तींचेंच बनलेलें असें राज्य असतें, म्हणून त्या व्यक्तींस जर राज्याचे उपयुक्त अवयव म्हणजे योग्य नागरिक बनावयाचें असेल, तर स्वतःविषयींचें कर्तव्य त्यांस समजणें अगदीं अवश्य आहे. तथापि देशाच्या कल्याणासाठीं स्वतःचे हिताचा त्याग करणें अवश्य होतें, आणि दोन्ही हितांचा विरोध येतो तेव्हां श्रेष्ठ कर्तव्य कोणतें हें ठरविण्यास ज्ञान व मार्गदर्शन यांची जरूरी भासते. कोणतेंहि आधुनिक राज्य घेतलें असतां, मानवी चैतन्य एकाच दिशेनें जुटीनें प्रयत्न करूं लागलें म्हणजे काय संपादन करण्यास समर्थ होतें—याची कल्पना सहज होते.

धर्मसंस्थापना व राज्यस्थापना या दोहोंची तुलना खरोखर मनोरंजक आहे. धर्मसंस्थापनेमध्यें चैतन्यावर संस्कार घडून पारमार्थिक विश्वबंधुत्व स्थापावयाचें असतें. राज्यस्थापनेमध्यें जडद्रव्यांच्या साहाय्यानें देशबंधुत्व मिळवावयाचें असतें. नामांकित धर्मसंस्थापकांनीं प्रचलित केलेल्या पारमार्थिक बंधुत्वामुळें चैतन्याचा निश्चय होत नाहीं व इष्टकार्यहि घडत नाहीं, कारण जड-

द्रव्य व चैतन्य यांचा संबंध इतका निकट असतो व चैतन्याच्या क्रियेपेक्षां जडद्रव्याची क्रिया जनसमूहास इतकी स्पष्ट दिसते कीं ज्या संयोगामध्यें जडद्रव्याचें आधिक्य असतें व त्याच्या हिताचें रक्षण होतें—अशा संयोगावर प्रस्थापित केलेल्या देशबंधुत्वाचा पगडा धर्मसंस्थापकापेक्षां लोकांच्या कल्पनेवर अधिक कार्यक्षमतेनें बसतो. विचारशील मनुष्यास असेंहि वाटेल कीं—निसर्गानुरूप जडद्रव्याचा लय होऊन विनाश होणार, म्हणून जडद्रव्याच्या संयोगामध्यें उपयुक्त असलेली बुद्धि व प्रदर्शित केलेला उत्साह—यांचा प्रयोग शुद्ध मानसिक दिशेकडे होणें शक्य नाहीं. परंतु संयोगबुद्धि मुळींच नसण्यापेक्षां भौतिक हितसंबंधी संयोगाच्या उपयुक्ततेविषयीं चैतन्याचा निश्चय होणें अधिक श्रेयस्कर आहे, कारण भौतिकक्षेत्राचा अनुभव प्राप्त झाल्यानंतर नैतिकक्षेत्रांत संचार करण्यास बुद्धीचा विकास हळूहळू होऊं शकेल.

राष्ट्र म्हणून जो राजकीय संयोग प्रसिद्ध आहे तो मानवी बुद्धीचें भौतिक क्षेत्रांतील एक अद्भुत कार्य होय. विवक्षित अवस्थेमध्यें विवक्षित स्थलास नियमित केलेल्या सामान्य बंधुत्वाचा राष्ट्र हा विकास होय. राष्ट्रामध्यें शारीरसंबंधाच्या ऐक्याची गरज नाहीं, कारण शारीरसंबंध हटकून मिश्र होतो व तो शुद्ध रहाण्याकरितां हयात असलेल्या प्राचीन जातींमध्यें सामाजिक स्थितीचे नियामक असे जे कठीण निर्बंध आढळतात, तसले नियम अंमलांत आणले पाहिजेत. राष्ट्रामध्यें धर्मसंबंधी ऐक्य असावें लागत नाहीं; जरी त्याच्या

भरभराटीच्या एका अवस्थेमध्यें छळ करून धर्मैक्य करण्याचा जारीनें प्रयत्न चालला होता, तथापि भलभलते प्रकार घडल्यामुळें ते प्रयत्न सिद्धीस गेले नाहींत. राष्ट्र म्हणजे मानवी घटकांचा एक समुदाय असतो, आणि तो भावना, स्वहित व त्या त्या कालीं प्रचलित असलेल्या जीविताच्या कल्पना यांनीं बद्ध झालेला असतो. राष्ट्रामध्यें जनसमूहाच्या हितासाठीं व्यक्तिमात्र आपलें खासगी हित कसें दूर करितो याचें उदात्त ध्येय नजरेस पडतें, तसेंच जीविताला काळिमा आणणारा व मनुष्यामनुष्यांच्या व्यवहारांत राहून सुखाचा नाश करणारा असा जो संशयरूपी कीटक त्याचा पूर्ण अभाव तेथें असतो, आणि अनेक शक्तींच्या योगानें सृष्टीमध्यें उत्पन्न होणारें सामर्थ्य दृष्टीस पडतें. प्राचीनकाळीं राष्ट्र म्हणजे श्रेष्ठ व्यक्तींचा किंवा कुटुंबांचा विशिष्ट वर्ग असा अर्थ असून त्या व्यक्ति किंवा कुटुंबें जरी कांहीं कालपर्यन्त एकमेकाचा नाश करण्यास प्रवृत्त असत, तथापि हुशार व सुसंस्कृत पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखालीं त्याच व्यक्तींनीं व कुटुंबांनीं आपलें राष्ट्र उन्नतीस चढवून त्याचें वर्चस्व स्थापित केलेलें असतें. अशा पुढाऱ्यांस सामान्य लोकांचा आश्रय पाठीशीं असावा लागतो, त्यांचा शब्द झेलण्यांत त्या लोकांना फुशारकी वाटत असते, आणि त्या लोकांच्या हिताचें रक्षण करणें हें ते पुढारी आपलें श्रेष्ठ कर्तव्य मानीत. हा अन्योन्याश्रय जेव्हां आदर, स्वार्थत्याग व आत्मसंयमन यांवर अवलंबून रहातो, तेव्हां इष्टसिद्धि हटकून होते आणि परस्परांचा संयोग कार्यक्षम होतो. परंतु आत्म-

संयमन कमी होऊन दोन्ही पक्ष आत्मप्रतिष्ठापन करूं लागल्या बरोबर, त्यांच्यामध्यें विरोध उत्पन्न होऊन नाश होण्यास उशीर लागत नाहीं. सांप्रतकालीं देखील, धर्माच्या संशोधक संस्थांमुळें उदयास आलेल्या बंधुत्वाच्या शक्तीमुळें विकास पावलेली राष्ट्रीय जीविताची कल्पना प्रचलित असूनहि, कोणत्याहि राज्याची किंवा राष्ट्राची भरभराट होण्याकरितां सर्व वर्गांमध्यें व व्यक्तींमध्यें अन्योन्यावलंबन व परस्परांविषयीं आदरभाव असावा लागतो आणि हितसंबंधांमध्यें विरोध झाला असतां आत्मसंयमन करावें लागतें.

ज्या शाश्वत नियमांवर मानवी कल्याण अवलंबून असतें ते नियम सर्वांस पसंत होऊन प्रत्येक व्यक्तीकडून साहजिकपणें मान्य होईतोंपर्यन्त प्रत्येक मानवी समाजास कांहीं प्रमाणभूत राज्यस्थापना अवश्य पाहिजे. हा अधिकार, एका जातीनें दुसऱ्या जातीवर, एका कुटुंबानें दुसऱ्या कुटुंबावर, एका श्रेष्ठचैतन्यानें इतर चैतन्यांवर चालविलेला असूं शकेल. जेथें श्रेष्ठ अधिकारी आपली योग्यता व कर्तव्यें जाणतो, जेथें क्षणिक लाभाकरितां तो दुर्मार्गवर्ती होत नाहीं, जेथें भावी संततीच्या सुखवृद्धीसाठीं प्रत्येक संधीचा उपयोग करण्याची त्याला दूरवर अक्कल असते—अशा तऱ्हेची उपयुक्तता ज्या राज्यामध्यें सिद्ध असते, त्या राज्याचा लय किंवा नाश होण्याची मुळींच भीति नाहीं.

प्रगतीच्या आरंभापासूनच, कायदा व व्यवस्था अंमलांत आणण्याकरितां राज्याची कल्पना सर्वकाल प्रचलित झालेली आहे. सुसंस्कृत व श्रेष्ठ अशा पुरुषसंघां-

नींच ही कल्पना प्रचारांत आणिली होती आणि आपलें कल्याण कशांत आहे हें जनसमुदायास कळत नसल्यामुळें, अशा संत्रांनीं समाजव्यवस्था केली, अपकाराचे व संरक्षणाचे मार्ग शोधून काढिले, आणि स्थापित केलेल्या तत्त्वांस देशबांधवांनीं अनुसरावें अशाबद्दलहि निर्बंध केले. एकाद्या भरभराटीच्या व नमुनेदार राज्यामध्यें जे कांहीं वरिष्ठ लोक अंमल चालविनात, ते त्या कामासाठीं सर्वोत्कृष्ट असेच असतात. हे लोक स्वार्थासाठीं राष्ट्रीयहिताचा कधीं नाश करीत नाहींत, ईश्वरानें जें बुद्धिसामर्थ्य दिलें असेल त्याचा पूर्ण उपयोग करून हे लोक आपलें कर्तव्य बजावतात, आणि ज्या राज्यसंस्थेचे सेवक असूनहि खरोखरीचे ते धनी असतात ती संस्था तत्कालीन राष्ट्रांमध्यें श्रेष्ठ व अत्यन्त सुखी होण्यासाठीं ते लोक आपली संपूर्ण ज्ञानशक्ति व वीर्य हीं अर्पण करितात. मोठ्या कुलांत जन्म पावून किंवा इतर परिस्थितीमुळें ज्या लोकांस एकाद्या राज्याचें प्रभुत्व प्राप्त होतें, अशा लोकांच्या शीलावर व गुणांवर त्या राज्याचा मोठेपणा अवलंबून रहातो. उच्च कुळांत जन्म पावल्यानें, लोकांच्या पसंतीनें, नेमणुकीनें अथवा निवडणुकीनें प्रभुत्व चालविण्याची सत्ता प्राप्त झालेली असो, त्यापासून राष्ट्राच्या कल्याणामध्यें कांहीं एक फरक होऊं शकत नाहीं. सुसंस्कृत व सुशील असे जे लोक असतात, ते कोणत्याहि अवस्थेंत असोत किंवा त्यांचा उद्योगधंदा कांहींहि असो, त्यांची कर्तव्यबुद्धि एकसारखीच रहाते. एकाद्या राज्यांतील अधिकारीवर्ग कर्तव्यबुद्धीमध्यें किंवा कर्तव्य बजावण्यांत कमकुवत झा-

ला आणि वरिष्ठ लोक लभ्य असतील, तर, तें राष्ट्र प्रजासत्ताक किंवा अल्पसत्ताक असेल त्या मानानें शान्ततेची किंवा बलात्काराची क्रान्ति अनुक्रमें घडून येते आणि ते वरिष्ठ लोक त्या कमकुवत लोकांचे अधिकार हिरावून घेतात; परंतु वरिष्ठ प्रतीचे लोक लभ्यच नसतील, तर त्या राज्याचा नाश होतो. आणि ज्या राज्यामध्यें कर्तृत्ववान् मनुष्यें मुबलक असतात अशीं राज्यें त्या दुर्बल राज्यास पादाक्रान्त करितात आणि अशा रीतीनें पुढाकार घेऊं शकतात. यावरून पहातां, राष्ट्राचें महत्त्व व उपयुक्तता हीं ज्या थोड्या लोकांच्या हातीं खरोखर सत्ता असते त्यांच्यावरच सर्वस्वीं अवलंबून रहातात. सांप्रतकालीं, अंशतः प्रजासत्ताक अशा कांहीं राष्ट्रांमध्यें राज्य चालविणारे लोक वस्तुतः लोकांकडूनच निवडलेले असतात, आणि नियमित अवधीनंतर सर्व लोकांचीं मतें घेऊन त्यांस कामावरून दूर करितां येतें, परंतु मुख्य अधिकारिवर्ग नेहमीं कायम नेमणुकीचा असतो. याहून अधिक प्रजासत्ताक अशा राष्ट्रामध्यें सार्वजनिक अधिकारावर असणारे व राज्य चालविणारे मुख्य अंमलदार, विरुद्ध मत मिळालें असतां, बदलून जातात. तिसऱ्या प्रकारच्या प्रजासत्ताक राष्ट्रामध्यें, जरी एका तऱ्हेनें सार्वजनिक मत असलें आणि दुसऱ्या तऱ्हेनें पूर्ण साम्राज्य असलें, तरी व्यवहारतः राज्याचीं सूत्रें मूर्धाभिषिक्त राजा किंवा त्याचे मंत्री यांच्याच हातांत असतात आणि बहुधा परकीय अरिष्टामुळें उत्पन्न झालेली लष्करी क्रान्ति घडून आल्याशिवाय, या अधिकाऱ्यांस दूर करितां येत नाहीं.

राष्ट्रामध्यें राज्य चालविण्याचा कोणताहि प्रकार असो, त्याचें सुख, सुरक्षितपणा व भरभराट हीं नेहमीं थोड्याच लोकांच्या हातीं असतात व ते थोडे लोक जर इतर राष्ट्रांतील पुढाऱ्यांपेक्षां अधिक शहाणे व कर्तृत्ववान् असतील, तर जेणेंकरून त्या राष्ट्राचें सर्व तऱ्हेनें कल्याण होईल अशाच स्थितीमध्यें तें राखतील. राष्ट्रामध्यें उत्कृष्ट व हुशार मनुष्यें पैदा होण्यासारखीं असून, जर तशीं माणसें तयार झालीं नाहींत, तर तें एक जीविताचें रहस्यच समजलें पाहिजे. किंवा असेंहि होऊं शकेल कीं हुशार व बुद्धिमान् मनुष्यें प्रत्येक राष्ट्रांत निपजतातच, परंतु विवक्षित समयीं असें वातावरण प्रचलित होतें कीं त्यामुळें असले लोक पुढें येऊं शकतात किंवा अजीबात मागेंच रहातात. तेव्हां एकाद्या राष्ट्रांत कांहीं काल हुशार पुढारी विपुल असतात व कांहीं काल त्यांची वाण होते, अशा एकामागून एक घडणाऱ्या गोष्टींचीं कारणें कांहीं असोत, त्यांत रहाणाऱ्या प्रत्येक रहिवाशाचें व नागरिकाचें कर्तव्य असें आहे कीं, त्या राष्ट्राच्या उपयोगाकरितां जितकीं उत्तम मनुष्यें पैदा होतील तितकीं मिळवून देण्यांत साहाय्य करून शक्य तितक्या उत्कृष्ट स्थितींत राखण्यासाठीं कायावाचामनेंकरून प्रत्येकानें झटलें पाहिजे. राष्ट्र दृष्टीनें किंवा व्यक्ति दृष्टीनें—कोणत्याहि दृष्टीनें पाहिलें, तरी हें कर्तव्य बजावण्यांत हयगय किंवा आळस झाला कीं जीविताच्या शर्यतींत पराभव व संकट हीं आलींच म्हणून समजावें, आणि हा आळस जर टाळतां आला नाहीं, तर निसर्गशक्तीचा जोर सं-

थला आणि बरेच दिवस काम केल्यामुळें त्या राष्ट्राला आतां विसावा पाहिजे याची ती खूणच समजली पाहिजे,— मग हा विसावा कांहीं दशकें असो कीं शतकें असो,— आणि या अवधीमध्यें इतर राष्ट्रें पुढाकार घेऊन अनेक मानवी संस्थांना उत्कृष्ट वळण देऊं शकतीलच.

स्वतःविषयींचें किंवा देशबांधवांविषयींचें आपलें कर्तव्य बजावीत असतांना, जीविताच्या अत्युच्च तत्त्वांचा अवलंब प्रत्येकानें केला पाहिजे. त्याप्रमाणेंच राष्ट्रसंबंधी व्यक्तिशः कर्तव्य बजावीत असतां, श्रेष्ठ तत्त्वांचा अंगीकार अवश्य आहे. राष्ट्रीय कर्तव्याचे तीन विभाग करितां येतात.—

(१) राजाचें प्रजेविषयीं कर्तव्य.

(२) प्रजेचें राजाविषयीं कर्तव्य.

(३) राजा व प्रजा यांचें राष्ट्राविषयीं कर्तव्य.

जो आपलें अधिकारनियुक्त कर्तव्य करितांना स्वतःस विसरतो, कोणतेंहि कर्तव्य बजावतांना खासगी हेतूनें प्रेरित होत नाहीं, श्रेष्ठ लोकांच्या कल्याणाप्रमाणें अगदीं हलक्या प्रतीच्या लोकांच्या हितासाठीं जो चिंता बाळगतो, जो असें अनुभवानें जाणतो कीं राष्ट्राचें ऐक्य व सुरक्षितपणा हीं प्रत्येक नागरिकाच्या सुखावर अवलंबून रहातात, पूर्वग्रहामुळें किंवा अविचारानें कोणीं गडबड केली असतां जो तिकडे लक्ष देत नाहीं, लौकिक प्रीति संपादन करण्याकरितां देशभक्तीच्या नांवावर दुष्ट लोक समाजामध्यें पापाचें बीज किती खोल रोवूं शकतात हें जो जाणतो, तसेंच पापाचें बीज उपटून कसें टाकावें हेंहि जो जाणतो, जे लोक आपलें

रक्षण करूं शकतात आणि प्रसंग पडल्यास आपलें गाऱ्हाणें सांगून विजयी होतात अशा लोकांपेक्षां निराश्रित व दुर्बल प्रजेची जास्त काळजी घेऊन त्याचें रक्षण केलें पाहिजे असें जो जाणतो,—त्यालाच श्रेष्ठ व उत्कृष्ट राज्यकर्ता असें म्हणावें. असें बहुधा पाहण्यांत येतें कीं राज्यसूत्रें हातीं घेण्याकरितां जे मुत्सद्दी राजानें किंवा प्रजेनें निवडलेले असतात, ते बहुशः श्रेष्ठ व उत्कृष्ट प्रतीचेच असतात, अशा न्यायनिपुण लोकांस आवडनावड हीं मुळींच नसतात, हे लोक विवेकबुद्धि बाजूस ठेवून आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग कधीं करीत नाहींत, मानवी स्वभावामुळें हातून चुका घडल्यास त्या लपवून न ठेवितां किंवा त्यांबद्दल सबबी न सांगतां हे लोक त्या चुका कबूल करून त्यांची दुरुस्ती करण्यास नेहमीं तयार असतात. अशा लोकांची राजनीति विवेकबुद्धीनें प्रकाशित असल्यामुळें, सर्व राष्ट्राचा प्रतिनिधिभूत जो राजा, त्याला अधिक समर्थ व शक्तिमान् करण्याकडे त्यांचा सर्व प्रयत्न चाललेला असतो. अशा रीतीनें जे मुत्सद्दी राजाची व प्रजेची प्रीति संपादन करितात त्यांचा हुकूम प्रजाजन मोठ्या आनंदानें पाळितात, भीतीनें नव्हे.

प्रजेचें कर्तव्य असें आहे कीं राज्यकर्त्यानें जे कायदे व हुकूम केले असतील, त्यांचें प्रतिपालन आनंदानें करणें हें होय. प्रजेनें असें मानावें कीं हे कायदे आपल्या कल्याणाकरितांच आहेत आणि हे कायदे झुगारले असतां, सर्वांच्या कल्याणामध्यें ज्या राज्याचें कल्याण मुरून जातें, त्याचें सामर्थ्य कमी होईल. जर एकादा कायदा किंवा हुकूम प्रजेला अप्रिय होईल, तर त्याबद्द-

ल मनांत द्वेष कधींहि बाळगूं नये, कारण तेणेंकरून राज्यांत अस्वस्थता माजून नाश होईल. अशा प्रसंगीं उत्कृष्ट उपाय हाच कीं योग्य अधिकाऱ्यांपाशीं दाद मागावी, म्हणजे जर ते हुशार व कर्तव्यदक्ष असतील, तर त्यांच्या तक्रारीची चौकशी होऊन, सर्वांचें कल्याण जेणेंकरून होईल अशा रीतीनें दाद लागेल. प्रजाजनानें सर्वकाल अधिकाऱ्यांपुढें नम्र होऊन आपला पूज्यभाव प्रकट करूं नये, तरि आपण तो जाणून आहों असें दाखवावें. अधिकाऱ्यांपुढें सर्वदां नम्र झालें असतां त्यांस गर्व चढतो. प्रजाजनानें असें ध्यानांत ठेवावें कीं, राष्ट्राचा मोठेपणा व आदर रहाण्यासाठीं उद्दाम मनोवेग व वक्रवृत्ति यांचें नियमन केलें पाहिजे, इतकेंच नव्हे, तरि राज्यकर्त्यांमध्येंहि तशा वृत्ति व अभिमान हीं उत्पन्न न होतील अशाविषयीं झटलें पाहिजे.

नागरिक या नात्यानें प्रजाजनाचें राष्ट्राविषयींचें कर्तव्य व त्या राष्ट्राचा नागरिक व सेवक या नात्यानें राज्यकर्त्यांचें कर्तव्य—हीं फारच महत्त्वाचीं असतात. कायदे, व्यवस्था, सौख्य, संस्कृति, प्रगति—ह्या जीवितांतील वैयक्तिक व राष्ट्रीय स्पृहणीय वस्तु या कर्तव्यप्रकारांचें नीट पर्यालोचन करण्यावरच अवलंबून असतात. सांप्रत सृष्टीमध्यें एकटा मनुष्य कांहीं करूं शकत नाहीं. इतरांपासून त्याला मिळणारा आश्रय व त्याच्याकडून घडून येणारा संयोग—ह्यांवर त्याची कर्तव्यक्षमता अवलंबून असते. प्राचीन काळीं इतरांपेक्षां धैर्यवान्, चाणाक्ष व हुशार असा एक पुरस्कर्ता मिळाला कीं त्याशीं सहानुभूति बाळगणारे अनेक लोक तयार

होऊन राजवंशवृक्ष जोमांत येई आणि राज्यकर्त्यांच्या गुणांप्रमाणें तो वंश अनेक वर्षें चालत असे. या राजकीय समुदायामध्यें सर्व सत्ता, अधिकार व संस्कृति व्यापून राही आणि इतर लोकांचें काम म्हटलें म्हणजे, त्याचे हुकूम मानावे, त्याच्याबद्दल लढावें आणि त्याच्याकडून मिळेल तें बक्षीस घ्यावें, इतकेंच असे. अलीकडील काळामध्यें, दयाशील धर्माची स्थापना होत असल्यामुळें आणि राजसत्ता नियमित करण्याकरितां सनदीलोक सार्वजनिक पक्ष उचलीत असल्यामुळें, अनेक क्रान्त्या घडून आल्या आहेत व लोकपक्षाला नानाप्रकारचे हक्क संपादित झालेले आहेत. कांहीं राष्ट्रांमध्यें साम्राज्याचे व अल्पसत्ताक राज्याचे नमुने दृष्टीस पडतात, व इतरांमध्यें प्रतिनिधिनिक्षिप्त राज्याचेहि प्रकार आहेतच. जेथें अनुयायांच्या दुर्बलतेमुळें, एकजुटीच्या अभावामुळें किंवा विश्वासघातामुळें नाश झालेला नसतो तेथें कोणताहि पक्ष पराभूत होत नाहीं. जर अनुयायी दुर्बल असले, तर ती गोष्ट मानवी उपायांच्या पलीकडील होते, कारण अवश्य लागणारी नैतिकशक्ति व सामर्थ्य हीं मनुष्यास हवीं तेव्हां प्राप्त होत नाहींत. एकजुटीचा अभाव व विश्वासघात हीं दुसरीं विनाशक कारणें उत्पन्न होण्यास एखाद्या वजनदार समूहामध्यें स्वार्थसाधूपणा व आत्मसंयमनाचा अभाव हीं व्हावीं लागतात. ह्या आप्पलपोटेपणाचीं चिन्हें दिसूं लागल्याबरोबर जर तो दबविला नाहीं, तर इतर अरिष्टांप्रमाणेंच तो वाढत जाईल आणि जेथें तो उत्पन्न झाला असेल त्या संस्थेचाहि नाश होऊन जाईल.

सार्वजनिक कल्याणाच्या अभिवृद्धीसाठीं, भावना (Sentiment) आणि हितसाधन (Interest) या बंधनांनीं एकवटलेला जो व्यक्तिशक्तींचा संयोग त्यास ‘ राज्य ’ किंवा आधुनिक संज्ञेनें ‘ राष्ट्र ’ असें म्हणतात. एकाद्या व्यापारांतील भागीदारीप्रमाणें हा संयोग फायदेशीर होऊन, जोंपर्यन्त त्यामध्यें कर्ते पुरुष असतात व जुटीनें काम चाललेलें असतें, तोंपर्यन्त त्याची भरभराट होते. राजकीय संस्थांचे तीन विभाग करितां येतातः—(१) पहिलें शुद्ध साम्राज्य असून मानवी चैतन्याची हीच पहिली कल्पना होय. (२) दुसरी संस्था पूर्णपणें प्रजासत्ताक असून, हेंच अगदीं अलीकडचें ध्येय होय. (३) तिसरी संस्था म्हटली म्हणजे सार्वजनिक प्रतिनिधिस्वरूप व साम्राज्य यांचें मिश्रण होय. देश, काल, वर्तमान यांशीं अनुरूप असा या संस्थांचा कोणताहि प्रकार असो, जर अधिकारीवर्ग आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग न करितां आत्मसंयमनाची किंमत जाणून राहील, तर हव्या त्या संस्थेपासून सुखोत्पत्तिच होईल. जोंपर्यन्त समाजामध्यें शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र झालेला नसतो, तोंपर्यन्त सुसंस्कृत व प्रामाणिक लोकांनीं चालविलेलें साम्राज्य किंवा अल्पजनसत्ताक राज्य इष्ट परिस्थितीस योग्य असतें. परंतु जे लोक विद्यासंपन्न व अनुदार नाहींत, जे लोक पूर्वग्रहानें (Prejudice) किंवा आकस्मिक वेगानें (Impulse) प्रवृत्त होऊं शकतात, सनातन तत्त्वांस किंवा शाश्वत हितसंबंधास झुगारून देऊन क्षणिक लोकप्रियता संपादन करण्याची ज्यांची महत्त्वाकांक्षा असते—अशा लोकांच्या हातीं

जर राज्यसूत्रें पडतील, तर त्या राज्यावर भयंकर अरिष्टें येतील यांत संशय नाहीं. कितीहि मागसलेलें राष्ट्र असलें, तरी त्यामध्यें कांहीं थोडे लोक तरी श्रेष्ठ मताचे, विद्यासंपन्न व अब्रूदार असणारच. असे लोक जर माघार घेतील, व खाजगी कारणांमुळें पुढें न येतां राष्ट्राची चाकरी करणार नाहींत, तर त्या राष्ट्राची धडगत नाहीं असें समजावें. अनियंत्रित साम्राज्याचें किंवा अल्पजनसत्ताक इच्छाप्रभुत्वाचें (Despotism) संकट असें आहे कीं, त्याबद्दल सहानुभूति नसेल किंवा विरुद्ध मत असेल, व वाटतील तसे कायदे बनून त्यांची बजावणी होऊं लागेल, तर प्रजाजन नाखुष होतील व प्रेमानें राजनिष्ठ न राहतां राजसत्तेस आश्रयहि देणार नाहींत; राजा व प्रजा यांच्यामध्यें संशय उत्पन्न होईल, एका बाजूस कपटव्यूह, दांडगाई व धाकदपटशा सुरू होऊन दुसऱ्या बाजूस राजनिष्ठेच्या ऐवजीं द्वेष आणि भीति यांची समृद्धि होईल; अधिकाऱ्यांचे अपराध प्रसिद्ध झाले तर दीर्घरूढ प्रतिष्ठा गमावेल या भीतीनें ते छपविण्याचा प्रयत्न होईल आणि तणेंकरून प्रजेच्या मनाची आढी दूर न होतां वृद्धि पावेल; मग राजा व प्रजा यांच्या हितसंबंधांत बिघाड होऊन परस्परांत अधिकाधिक अन्तर पडत जाऊन त्याचें स्वरूप व जोम हीं नष्ट होतील; आणि प्रजाजन जुलमामुळें संतप्त व निःसत्त्व बनून, अशा त्रासांतून आपली सुटका करून घेण्याकरितां परकीय प्रभूची मदत घेतील किंवा स्वतःच्या मनगटांत जोर राहिला असल्यास गुप्त कारस्थानें किंवा उघड बंडावा करून जुलमाचें राज्य उलथून

पाडण्याचा प्रयत्न करितील. प्रजासत्ताक राज्य उत्कृष्ट रीतीनें चालण्यास समाजाची स्थिति अत्यन्त परिपक्क असली पाहिजे—म्हणजे कर्तव्यबुद्धि व संस्कृति यांचा फैलाव झाला पाहिजे, प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या हक्कांच्या महत्त्वापेक्षां जबाबदारीकडे अधिक लक्ष दिलें पाहिजे, खाजगी व स्थानिक हितसंबंध सार्वजनिक कल्याणामध्यें बुडून गेले पाहिजेत,—थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे बहुतेक लोक आत्मनियमन करण्यांत गुंग झाले पाहिजेत. प्रजासत्ताक राज्यास मोठें भय आत्मप्रतिष्ठापन, कायदे व हुकूम यांची हेटाळणी, मनोवृत्ति व आकस्मिक वेग यांचा जोर, आणि लोकांनीं निवडलेल्या अधिकाऱ्यांस तुच्छ मानण्याची प्रवृत्ति—यांपासून उत्पन्न होतें.

जर प्रजासत्ताक राज्यामध्यें उत्कृष्ट संस्कृति व श्रेष्ठ कर्तव्यबुद्धि हीं नसतील, तर ती स्थिति मुलांच्या हातांत कोलीत देण्यासारखी किंवा रस्त्यांत वेडे लोक सोडून देण्यासारखीच होय. मानवी स्वभावांत अहंकाराचें वास्तव्य असल्यामुळें, राष्ट्राच्या कल्याणाकरितां खाजगी विचार एकीकडे ठेवणारी आणि सार्वजनिक हिताकरितां स्वार्थत्यागास प्रवृत्त करणारी अशी कर्तव्यबुद्धि श्रेष्ठलोकांमध्येंहि आढळून येणें कठीण आहे. ज्यांच्यामध्यें नैसर्गिक बुद्धिशक्ति, शिक्षण व परिस्थिति यांच्या संयोगानें मुत्सद्यांचेहि गुण असूं शकतील व जे राज्यसूत्रें हातीं घेण्यास पात्र असतील, असे लोक अशिक्षित समाजामध्येंहि सांपडतील; परंतु ज्यांच्या जीविताचें ध्येय केवळ अन्नवस्त्राची ददात भागणें व लो-

भाची पूर्तता होणें एवढेंच असतें, आणि प्राचीन व अर्वाचीन थोर लोकांशीं परिचय नसल्यामुळें जीविताचा उच्च उद्देश ध्यानांत न येतां फक्त शारीरभोगांकडेच ज्यांचें लक्ष असतें—अशा लोकांत वर लिहिलेले स्पृहणीय गुण आढळणें बहुतेक अशक्य आहे.

स्वातंत्र्य याची खरी कल्पना मनुष्याला पूर्णपणें अजून येतच नाहीं. देशबांधवांवर कोणत्याहि गोष्टीबद्दल जो अवलंबून रहातो त्याला तर स्वातंत्र्य म्हणजे काय हें समजतच नाहीं.

(श्लोक)

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता ।
परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ॥
अहं करोमीति वृथाभिमानः ।
स्वकर्म सूत्रग्रथितो हि लोकः ॥ १

या सन्मान्य वचनाप्रमाणें, इतर लोकांचें सुखदुःख जसें कोणाहि मनुष्यावर अवलंबून रहात नाहीं, त्याप्रमाणें त्याचेंहि सुखदुःख दुसऱ्यावर अवलंबून नसतें. एक दुसऱ्याच्या आधीन झाला कीं जगताशीं संबंध आलाच म्हणून समजावा, आणि जगसंबंधी सुख योग्य विनिमयावर अवलंबून रहातें. शाश्वतसुख किंवा दुःख स्वतःपासूनच संभवतें आणि इतरांच्या आधीन रहाण्याची बुद्धि नष्ट झाली कीं खऱ्या स्वातंत्र्याचा उदय झालाच.

साम्राज्यांत व प्रजासत्ताक राज्यांत अत्यंत स्पृहणीय वस्तु म्हटली म्हणजे कर्तृत्ववान् नायक होय. असा नायक मिळाला असतां प्रजासत्ताक राज्याप्रमाणेंच अनियंत्रित साम्राज्य फायदेशीर होऊं शकतें आणि प्रजा-

सत्ताक राज्यास लोकप्रिय व विश्वसनीय पुढारी मिळाला असतां, ती वस्तुतः साम्राज्य-संस्थाच बनून जाते. प्रजासत्ताक राज्याच्या पुढाऱ्यामध्यें प्रजाजनांस आत्मकल्याणाकडे प्रवृत्त करणारे श्रेष्ठ गुण व इच्छास्वातंत्र्य हीं नसतील व तो अभिमानांत आणि महत्त्वाकांक्षेंतच गर्क राहील, तर, अल्पजनसत्ताक राज्यामध्यें इच्छाप्रभुत्वामुळें व लोकांची सहानुभूति नसल्यामुळें जीं संकटें येतात, तींच उपस्थित होतील. लोकांचे खरे पुढारी शिशिरऋतूंतील वाळलेल्या पानांप्रमाणें मुबलक असत नाहींत, ते जर मुबलक असतील तर त्यांच्यामध्यें अशी स्पर्धा वाढेल कीं कोणाला नायक समजावा ह्याचें लोकांना गूढच पडेल. यावरून पहातां, पुढाऱ्यांमध्यें मत्सरबुद्धि वाढूं लागली म्हणजे राष्ट्राचा नाश होतो असें सिद्ध होतें.

एकदां उत्कृष्ट पुढारी मिळाला किंवा निवडला म्हणजे जोंपर्यन्त तो पुढारी आहे तोंपर्यंत तो जसा वागेल तसें त्याच्या नेतृत्वाखालीं वागण्यास लोकांची तयारी पाहिजे. कोणताहि शक्तिसंयोग कार्यक्षम होण्यासाठीं विश्वास व कर्तव्यपरता यांचा आश्रय दोन्ही पक्षांनीं केला पाहिजे आणि अनुयायांस चांगल्या किंवा वाईट परिणामाकडे नेण्यांत पुढाऱ्यास जसा आनंद वाटतो, त्याप्रमाणेंच त्याच्या नेतृत्वाखालीं वागण्यास अनुयायांना आनंद झाला पाहिजे. सर्व मानवी कलहांत जय किंवा पराजय यांशिवाय तिसरा पंथच नाहीं असें समजलें पाहिजे. स्वाधीन होणें ही कल्पना सुद्धां मनुष्याच्या मनांत येतां उपयोगी नाहीं. त्यापासून जित व जेते या दोघांस पीडा होते व निसर्गामध्यें तरी ती कल्पना वसतच

नाहीं. स्वाधीन होण्याचे असे कांहीं प्रकार आहेत कीं त्याचा परिणाम मृत्यूच असतो, परंतु ती प्रक्रिया इतकी लांबलचक असते व दुर्बल पक्षाला इतकी त्रासदायक होते व सबल पक्षाला इतकी नीतिभ्रंशक होते कीं परिणाम लवकर घडेल तर दोघांनाहि फायदेशीर व सुखकारक वाटेल. चांगल्यावाइटामध्यें कलह सुरू झाला, तर क्षमेचें नांवच काढावयास नको, कारण जर यत्किंचित् अनिष्ट निर्मूलन केल्याशिवाय राहील, तर कांहीं कालानें सगळ्या संस्थेचा बिघाड होण्यास चुकणार नाहीं.

एकजातीय देशांत किंवा राष्ट्रांत साम्राज्य किंवा प्रजासत्ताक राज्य यांपैकीं पाहिजे त्यापासून मानवी सुखाचें कार्य घडण्यास अडचण पडत नाहीं. शुद्ध प्रजासत्ताक राज्य सर्वत्र प्रचलित होण्यास अजून मनुष्यमात्राची संस्कृति पूर्ण झालेली नाहीं. ज्या राष्ट्रांत ही पद्धति बहुतकालपर्यन्त चालू आहे, तेथें तिजपासून व्हावा तितका फायदा झाला असें म्हणतां येत नाहीं; कांहीं ठिकाणीं तर एकाच व्यक्तीच्या हातीं अगदीं अनियंत्रित नसले तरी साम्राज्याचे अधिकार ठेवणें अवश्य झालेलें आहे. आधुनिक मानवी प्रगतींत उत्कृष्ट मार्ग म्हटला म्हणजे तिसऱ्याच प्रकाराचा अवलंब करणें इष्ट आहे, तो असा कीं साम्राज्याचें व लोकप्रतिनिधित्वाचें मिश्रण असावें. शुद्ध साम्राज्यामध्यें सुद्धां प्रतिनिधित्वाचा कांहीं प्रकार राष्ट्रास इष्ट आहे, म्हणजे तेणेंकरून लौकिक मत समजण्याचा मार्ग राज्यकर्त्यास रहातो, सार्वजनिक ध्येय कोणतें, उद्दिष्ट कोणतें हें समजून येतें, आणि प्रजेचे व राज्यकर्त्याचे हितसंबंध एक-

च आहेत असें लोकांस कळून येतें. दोन्ही पक्षांनीं कपटप्रयोग न केल्यास दोघांमध्यें गैरसमजूत होण्याचें कारण उरत नाहीं, आणि प्रसंगोपात्त हेतूंविषयीं तंटाबखेडा झाल्यास परस्परांनीं तडजोड केली असतां एकी होईल व राष्ट्राचें सामर्थ्य वाढेल.

चैतन्याच्या भौतिक आच्छादनाप्रमाणें, जेव्हां एकादें राष्ट्र प्रबल होऊन आपलें प्रतिष्ठापन करूं शकतें, तेव्हां जीवनसंग्रामामध्यें त्याचें इतर राष्ट्राशीं संघर्षण बहुधा होतें. (१) त्या राष्ट्राच्या अस्तित्वाकरितांच हा कलह वारंवार अवश्य होतो, (२) इतर प्रसंगीं त्या राष्ट्राच्या आवांक्याबाहेरच्या परिस्थितीमुळें त्या कलहांत पडणें भाग होतें, (३) कधीं कधीं तर त्या राष्ट्राच्या साहसामुळें किंवा दुसऱ्या राष्ट्राच्या कारभारांत विनाकारण घुसडण्याच्या इच्छेनें हा कलह उत्पन्न होतो.—प्रथम पक्षीं जितकीं म्हणून साधनें कह्यांत असतील तितकीं सिद्ध करून व वश म्हणून व्हावयाचें नाहीं अशा निश्चयानेंच झगडा चालविला पाहिजे, कारण दुसऱ्यास वश होणें हा खरोखर मृत्युच होय. दुसरे पक्षीं इतर राष्ट्रानें आपण होऊन कुरापत काढिली असेल, तर अग्रेसरामध्यें फिरून अपकार करण्याचें सामर्थ्य न राहील अशी त्याची खोड मोडली पाहिजे. तिसरे पक्षीं, (१) वस्तुस्थिति आहे तशी राहूं दिली असतां राष्ट्राच्या हितसंबंधांत बिघाड होईल किंवा (२) सुराज्याचे फायदे अन्यबांधवांस भोगावयास लावणें हें त्या राष्ट्रास अवश्य असेल—ह्या दोन अवस्थांमध्यें मात्र संग्राम चालविणें रास्त होईल.

या दोन्ही अवस्थांमध्यें कलह सुरू करण्यांत कांहीं सूक्ष्म धोक्याचीं कलमें आहेत. जर नीति, सत्य व सत्ता एतद्विषयक श्रेष्ठ तत्त्वांचें यथोचित अनुसरण केलें नाहीं, इतरांचें नुकसान करून एकाच वर्गाचा स्वार्थलाभ किंवा फायदा होऊं दिला नाहीं, आणि आपल्या प्रजाजनाप्रमाणें त्या बांधवांसाठीं समान कायदे, शिक्षण व न्याय देण्याचा स्तुत्य हेतु बाळगिला नाहीं, तर दुसऱ्या राष्ट्राच्या कारभारांत अगदीं थोडा वेळच हात घालावा. मनुष्यामनुष्यांतील दळणवळणाप्रमाणेंच, स्पृहणीय वस्तूंची देवघेव परस्परांत घडेल तरच एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्रास जिंकणें न्याय्य व फायदेशीर होईल. थोर महात्म्यांची गोष्ट मात्र निराळी, बाकी स्वतःला प्राप्ति न होतां दुसऱ्याचाच फायदा करून देणें असा मनुष्याचा स्वभाव नाहीं. देवघेव न्याय्य झाली किंवा नाहीं याबद्दल मतभेद असूं शकेल आणि मग दोन्ही पक्ष ओढाताण करोत. दोन्ही पक्ष समान स्थितींत असतील, तर होऊन गेलेला सौदा दोघांस फायदेशीर झाला असेंच गृहीत धरलें पाहिजे. परंतु जर एक पक्ष दुसऱ्याच्या मुठींत राहील, आणि तो दुसरा पक्ष आपल्याला लाभदायक असेल तें सर्व मिळविण्याचा प्रयत्न करील व त्याचा मोबदला मात्र कांहीं देणार नाहीं, तर ही देवघेव न्याय्य न होतां केवळ चोरी समजली जाईल; आणि त्यापासून प्रबल पक्षाला कायमचा लाभ होणार नाहीं. ज्या कलहामध्यें एका पक्षाचा बींमोड होऊन विजयी पक्षावर दाब ठेवण्याची ताकद त्याचे अंगीं उरणार नाहीं, अशा कलहापासून फारशी पीडा होणार

नाहीं; परंतु जेव्हां दोन विषमशक्तींचे पक्ष एकत्र रहातात, तेव्हां ते जर एकजीव झाले नाहींत, तर दुर्बलापासून प्रबलावर प्रतिकूल परिणाम झाल्यावांचून रहाणार नाहीं. अशा संसर्गापासून प्रबल पक्षांमध्यें अभिमान उत्पन्न झाला व तेणेंकरून दुसऱ्यावर अवाढव्य कर लादण्याची बुद्धि झाली, तर त्या संसर्गापासून प्रबलास होणारा लाभ फार दिवस टिकत नाहीं; कारण तेणेंकरून प्रबल पक्ष नीतिभ्रष्ट होतो आणि इतरांस वाईट उदाहरण घालून देतो व त्यापासून त्या प्रबलाला जिंकून शिक्षा करण्याची स्फूर्ति इतर राष्ट्रांस होते. अशा रीतीनें मानवी व्यवहारांत अशुभ कायम रहातें आणि जाति, वय, स्त्रीपुरुषभेद, देश, धर्म—असा भेदभाव न बाळगितां मनुष्यमात्रास समतेनें लेखण्याचा, उत्साहाचा व दूरदर्शीपणाचा प्रयत्न मुळींच होत नाहीं—आणि वास्तविक पहातां पापाचा नाश होऊन शाश्वतसुखाची प्राप्ति होण्यास समबुद्धि एवढाच मार्ग उरला आहे.

जोंपर्यन्त सर्व मनुष्यें व राष्ट्रें हीं नैतिक सामर्थ्यांत समान झालीं नाहींत आणि प्रबल राष्ट्रें इतरांस जिंकण्यासाठीं प्रवृत्त असणारच, तोंपर्यन्त युद्धें व जयविजय हीं सतत चालणार. जेव्हां इतर देश जिंकून आपली सरहद्द वाढविण्याचा प्रयत्न होतो, तेव्हां शांतता, सुख आणि जोडलेल्या देशांचा व जिंकलेल्या प्रांतांचा कायमचा लाभ व्हावा असेल, तर तीन उपाय आहेत—

(१) श्रेष्ठपणा व कनिष्ठपणा ह्या भावना दूर झाल्या पाहिजेत, (२) समान कायदे व संस्था यांच्या योगानें जित व जेते यांच्यामध्यें एकवटपणा झाला पाहिजे,

(३) शांततेच्या काळांत चिंता दूर होऊन संकटाच्या दिवसांत सामर्थ्य प्राप्त होईल अशा रीतीनें दयाळूपणानें राज्यकारभार चालविला पाहिजे.—सांप्रत राज्यकारणाची प्रवृत्ति अशी झाली आहे कीं, विशाल व प्रबल राष्ट्रें बनावीं, त्यांनीं पौरुष पराक्रमानें दुर्बल राज्यें जिंकावीं, मग सामील केलेल्या प्रांतांस स्थानिक स्वराज्याचे व स्वातंत्र्याचे हक्क मिळावे, परंतु राष्ट्रीय प्रश्नांमध्यें मध्यवर्ति राज्यकर्त्यांचा हुकूम मानावा. इतउत्तर एका राष्ट्रास मानव जातीवर अंमल चालवावयाचा असेल, तर राजकीय बंधुत्व व न्यायाचा एक कांटा, हे दोन हक्क जाति, पंथ, स्त्रीपुरुषभेद, रंग, जन्म, शिक्षण—या भेदभावांकडे न पहातां सर्वांस सारखे अर्पण केले पाहिजेत. बौद्ध धर्म, ख्रिस्ती धर्म, महंमदी धर्म यांचा प्रसार होण्याचें मुख्य बीज असें आहे कीं त्यांमध्यें समाजांतील जाति, रंग वगैरे भेद न मानितां सर्व लोकांस उच्च प्रतीचीं तत्त्वें सारखींच लागू केलेलीं आहेत. म्हणून समबुद्धीशिवाय देश काबीज करण्याच्या इतर सर्व प्रकारांमध्यें, कांहीं काल जय संपादन केल्यापासून जरी अभिमान वाटला आणि अशुभाचा प्रसार करण्यांत आनंद झाला, तथापि भीतीची भावना कायम राहील आणि ईश्वराची अवज्ञा केल्यापासून होणारी विपत्ति उत्पन्न होईल. ईश्वर जेव्हां दुष्टांस शासन करण्याचें मनांत आणितो, तेव्हां तो चाबूक मारीत नाहीं किंवा तुरुंगांत घालीत नाहीं, तरी त्यांची बुद्धि भ्रष्ट करूनच शिक्षा करितो.

व्यक्तींमध्यें अतिशय अभिमान उत्पन्न होऊन अहंप-

णाचा अवाढव्य विकास होतो आणि रोजच्या नव्या नव्या लाभानें गर्व होऊन त्यांचें सुख नाहींसें होतें, त्याप्रमाणेंच राष्ट्राची स्थिति होऊन शेवटीं विनाशहि होऊन जातो. तसेंच व्यक्तींप्रमाणें राष्ट्राच्या चालकांमध्यें जर आत्मसंयमनाचा प्रभाव होईल व मूळ स्थापकांनीं सुविचारानें व सहानुभूतीनें जसें राज्य चालविलें तसें जर सतत चालेल, तर कोणत्याहि राष्ट्रास लय पावण्याची भीति नाहीं. एकदां क्षणिक सुखाचा मार्ग सांपडला, म्हणजे अति होईपर्यन्त मनुष्याचें मन तिकडे लागणारच आणि मग आपण शुभाकडे चाललों कीं अशुभाकडे चाललों याचा सुमार रहात नाहीं. कांहीं अंतरावर गेल्यावर आत्मप्रीतीमुळें परत फिरण्याचें धाडस करवत नाहीं, मग त्याच मार्गानें जाण्याचा आग्रह करणारे अनेक लोक भेटतात आणि अशा वेळीं आत्मसंयमन न केल्यास, सृष्टिनियमाप्रमाणें उत्क्रांतीपासून प्रगति व निरंतर सुख न मिळतां, विनाश मात्र ठेवलेला असतो. मृत्यु ज्यांस ताब्यांत घेऊं शकत नाहीं असे सीझर नांवाचे जे बादशहा प्राचीन रोमन राष्ट्रांत होऊन गेले त्यांच्या उदाहरणांवरून, नैतिक साम्राज्य व आधिपत्य हीं कशीं स्थापितां येतात व तीं शाश्वत नसलीं तरी चिरस्थायी कशीं करितां येतात, हें सहज ध्यानांत येतें. सृष्टिनियमांप्रमाणें रोमन राष्ट्राचा भौतिक भाग वृद्ध होऊन इतर शक्तींपेक्षां दुर्बल झाला व नाश पावला, परंतु रोमन संस्कृतीनें, कायदेकानूंनीं व संस्थांनीं ज्या नैतिक साम्राज्याचा अनुभव जित प्रजाजनांस प्राप्त झाला, तें नैतिक सामर्थ्य आधुनिक प्रधान राष्ट्रांमध्यें अजून कायम

आहे, व त्याचा नमुना भविष्यत् राष्ट्रें गिरवितील यांत संशय नाहीं. यावरून असें सिद्ध होतें कीं जर जीविताचें नैतिक व अध्यात्मस्वरूप अजरामर करावयाचें असेल, तर ज्या व्यक्तिशक्तींच्या हातीं मनुष्यमात्रावर अधिकार चालविण्याचीं सूत्रें कांहींकाल असतात त्यांस परमात्मस्वरूपाची ओळख असली पाहिजे, म्हणजे ज्या शाश्वत सर्वव्यापक परमात्म्याचे आपण एक भाग असून त्याच्या संभाव्य सामर्थ्याचें आपण केवळ आविष्करण आहों, असा अनुभव त्या अधिकारी व्यक्तिशक्तींस अवश्य झाला पाहिजे. शिवाय, केवळ नियमित वर्षें टिकणारा व आत्मप्रतिष्ठेपासून उत्पन्न होणारा असा जो अशाश्वत आनंद त्याच्या प्राप्तीसाठीं प्रयत्न करण्याचें सोडून देऊन, अशा व्यक्तिशक्तींनीं स्वबांधवांच्या संस्कृतीसाठीं पराकाष्ठेचें आत्मसंयमन केलें पाहिजे. अशुभाचें उन्मूलन जर सर्वथैव घडलें नाहीं, तर कांहींकाल दाबून ठेविलें असतांहि दबावणाराचें वर्चस्व आज उद्यां तें हटकून उलथून पाडीलच—ह्या सिद्धान्ताचें यथायोग्य विज्ञान झालें तरच तो शहाणपणा व दूरदर्शीपणा समजला जाईल.

अध्यात्म सामर्थ्याच्या निराळ्या प्रकारांचीं आणखी दोन उदाहरणें दृष्टीस पडतात:—एक, इस्रायल देशांतील यहुदी लोकांचें व दुसरें, ज्याला परकीय लोक हिंदुस्थान म्हणतात तेथील आर्य लोकांचें. शतकेंच्या शतकें चालू असलेल्या नैसर्गिक कारणांमुळें यहुदी व आंर्य लोकांचें भौतिक वैभव नष्ट होऊन सध्यां त्यांस विपरीत काळ आला आहे. यहुदी लोकांस तर आपली

अशी अभिमानानें म्हणण्यास पृथ्वीवर सुईच्या अग्राइतकी देखील जमीन उरली नाहीं, पण व्यवहार व काटकसर यांमध्यें चतुर असल्यामुळें प्रत्येक देशांतील पूर्वीच्या छळवाद्यांच्या वंशजांस व्याजबट्ट्यामध्यें आपला हात दाखविण्यास त्यांनीं सोडलेलें नाहीं. आर्य लोकांस जरी नांवाचा स्वदेश असला, तरी अनार्य लुटारू टोळ्यांस तो एक विचित्र खेळखाना शतकेंच्या शतकें होऊन बसला होता. आर्यलोक जात्या शूर व सुस्वभावाचे असल्यामुळें परकीयांसहि बंधूप्रमाणें मानितात, आणि आर्यदेश अध्यात्मविद्येचें माहेरघर असल्यामुळें तेथें कोणाचा अनादर होत नाहीं, या कारणामुळें अनार्य लोकांचें लक्ष या देशाकडे फारच वेधून गेलेलें आहे. परंतु या स्थितीचा असा एक असंतोषकारक परिणाम घडून आला आहे कीं या देशाशीं ज्याचा म्हणून संबध येतो तो नष्टवीर्य होऊन जातो कारण या पवित्र देशांत पाय ठेविल्याबरोबर, परकीयांच्या मनःसृष्टीमध्यें चमत्कार दिसूं लागतो. सांप्रतकालीं उदयास येणाऱ्या कांहीं राष्ट्रांप्रमाणें, येथें परकीयांवर बहिष्काराचा लेप होत नाहीं इतकेंच नव्हे, तर अनादिकालापासून आर्यदेशाची अशी सांगणी सर्व लोकांस आहे कीं—शत्रु असो मित्र असो, कोणालाहि या देशांत येण्यास प्रत्यवाय नाहीं, पण त्यानें आपल्या वीर्यास फार जपलें पाहिजे, कारण या देशाच्या दीर्घ व निकट संसर्गानें अविकल रहाण्याचा संभव फार कमी आहे. अशा रीतीनें आर्य व यहुदी लोकांची भौतिक भ्रष्टता होत चालली आहे, तथापि हजारों वर्षें राजकीय उलाढाली सुरू असल्यामुळें परकीय

संपर्कापासून आपल्या प्राचीन, सामाजिक व धार्मिक संस्थांचें रक्षण करण्यांत या लोकांनीं जसें अध्यात्म सामर्थ्य प्रगट केलें आहे, तसें मानवी इतिहासांत कोणत्याहि देशांत व काळांत नजरेस येत नाहीं. हजारों परकीय लोक सहस्त्रावधि वर्षें छळ व जुलूम करीत असतां व सामोपचारानेंहि अनेक प्रयत्न करीत असतां, आर्य लोकांनीं आपल्या श्रेष्ठधर्माबद्दल व सामाजिक घटनांबद्दल जी अद्वितीय चिकाटी दाखविली आहे, ती खरोखर थक्क करणारी आहे. अशा थोर पूर्वजांचें रक्त रतिमात्र जरी अंगांत खेळत आहे व सर्वप्रकारचा भ्रष्टाकार माजत चालला आहे, तरी आधुनिक आर्यलोक शुद्ध रक्ताबरोबर प्राचीन संस्कृतीचें तेज कायम राखण्याकरितां जीवापाड यत्न करीत आहेत, हें खरोखर अत्यन्त भूषणावह आहे.

आधुनिक राष्ट्रांमध्यें, राष्ट्रीयत्वाचा पाया स्थापण्यासाठीं शुद्धरक्ताची किंवा धर्माची कांहींएक जरूर नसल्यामुळें रक्तांच्या मिश्रणानें व धर्मभेदानें अनेक निरनिराळे वर्ग बनत चालले आहेत. तेव्हां आर्यलोकांची प्राचीन वस्तूंची आवड जरी स्तुत्य आहे, तथापि जीवनसंग्रामांत केवळ अध्यात्म सामर्थ्यानें सर्व गोष्टींत यश येण्याचा संभव नाहीं, कारण हें सामर्थ्य कार्यक्षम होण्याकरितां श्रेष्ठ व स्वतंत्र जीवित संपादण्यासाठीं समूह बनविण्याची अक्कलहि अवश्य पाहिजे. अशा अकलेची उदाहरणें आशिया खंडांतच एक प्राचीन वर्ग व इतर ठिकाणीं दुसरे वर्ग घालून दाखवीत आहेत. आधुनिक पद्धतीवर संघ बनविण्याची अक्कल जर आर्यलोकांस

प्राप्त होईल, तर संकटें टाळण्याची व मानवी सुख वाढविण्याची जिवन्त शक्ति त्यांच्यामध्यें निर्माण होईल. या कामीं इतर लोक फार झालें: तर मार्ग दाखवितील, पण याशिवाय दुसरें कांहीं करूं शकणार नाहींत. आत्मसंयमनाशिवाय व योग्य दिशेनें एकाग्रचित्तपूर्वक प्रयत्न केल्याशिवाय कांहींएक सिद्धीस जाणार नाहीं. प्राचीन वर्ग आपलें अध्यात्म सामर्थ्य अजून कायम राखितात यावरून असें सिद्ध होतें कीं शरीर झिजून जाऊन लयास पावलें तरी चैतन्याची शक्ति कायम रहाते.

अल्पजनसत्ताक राज्याविषयीं विचार करितां, उच्चकुलामुळें, संस्कृतीमुळें किंवा अधिकारामुळें प्रसिद्धीस आलेल्या लोकांच्या हातीं राज्यसूत्रें असतील व त्यांचे अंगी थोर गुण असतील, तर त्या राज्यास उतरती कळा किंवा संकट कधींहि येणार नाहीं. अशा अधिकारी लोकांचें मुख्य कर्तव्य म्हटलें म्हणजे आत्मसंयमन होय व अशा लोकांनीं आपल्या अधिकाराचा उपयोग न्यायास अनुसरून दयाळूपणानेंच केला पाहिजे. त्यांनीं कोणावरहि फुकट मेहेरबानी करूं नये आणि आपलें कर्तव्य बजावतांना ज्यांच्या कल्याणाचीं सूत्रें त्यांचे हातीं पडलेलीं असतात, त्यांखेरीज आपले कोणी सोयरेधायरे आहेत असें मानूं नये. सार्वजनिक कल्याणासाठीं योग्य न्याय करितांना आपल्या प्राणाहूनहि प्रिय अशा मित्रांना दोषी ठरविण्यास त्यांनीं भिऊं नये. एकाद्या नाटकांतील पात्रांप्रमाणें, पडद्यामागें असतांना क्षणिक सुखाचा जरी त्यांनीं अवलंब केला, तरी पडद्याबाहेर आल्यावर त्यांनीं आपापलीं कामें शान्तपणें उत्कृष्ट रीतीनें

बजावलीं पाहिजेत. त्यांनीं आवडनावडीच्या भानगडींत पडतां कामा नये, फक्त न्यायाच्या मार्गानें जर कोणी उद्योग करीत असेल तर मात्र सहानुभूतीनें त्याला मदत करण्यास तयार असावें आणि अपराधी व दुष्ट लोकांचा द्वेष करावा. त्यांच्या कह्यांत जे जे लोक वागत असतील त्यांच्या अन्तःकरणावर असें ठसवावें कीं वाईट शब्द, कृत्य व विचार यांपासून समाजाचें जितकें नुकसान होतें तितकें स्वतःचें देखील होत असतें आणि सार्वजनिक कल्याण करावयाचें असल्यास उतावीळपणा व मनोवेग यांचें नियमन केलें पाहिजे. अधिकारीवर्गानें असें ध्यानांत वागवावें कीं मनुष्यमात्र चुकीस पात्र आहे आणि मनुष्य तसा नसेल तर अधिकारीवर्गाचीच मुळीं गरज नाहीं. राज्यकर्त्याचा मुख्य गुण हाच कीं देशबांधवांत आढळून येणाऱ्या दोषांपासून त्यानें अलिप्त राहिलें पाहिजे. हलक्या प्रतीच्या लोकांवर ज्या मनोवृत्तींचा व पूर्वग्रहांचा अंमल चालतो त्यांवर जर अधिपतीला दाब ठेवितां आला नाहीं, तर ज्यांचे हेतु व उद्देश त्याला मुळींच कळत नाहींत व ज्यांचें शिक्षण व कर्तव्यभावना त्याच्याहून अगदीं भिन्न असतात, अशा असंख्य परकी लोकांवर त्याला नीट अधिकार बजावतां येणार नाहीं. व्यक्ति, राष्ट्र किंवा वर्ग यांपैकीं कोणत्याहि दृष्टीनें विचार केला, तरी भौतिक, नैतिक किंवा बौद्धिक क्षेत्रामध्यें अधिकाऱ्यास यश संपादन करणें असेल, तर ज्या मानानें त्यास स्वतःच्या वृत्तीवर दाब ठेवितां येईल त्यावर तें अवलंबून राहील. सांप्रत काळीं अगदीं पूर्वेकडे एक प्राचीन राष्ट्र उदयास येत चाललें

आहे. ह्या राष्ट्रास चाळीस वर्षांपूर्वी अगदीं अडाणी समजत असत, परंतु थोडक्याच काळांत पृथ्वीवरील अत्यन्त प्रमुख राष्ट्रांपैकीं तें एक असें गणलें जात आहे. तेणेंकरून गतकालीं अतिशय अभ्युदयास आलेल्या दुसऱ्या एका राष्ट्राचें पुनरुज्जीवन होण्याचा संभव दिसत आहे. हें दुसरें राष्ट्र शतकेंच्याशतकें घोर निद्रेस वश झाल्यामुळें पृथ्वीवरील सर्व भागांतील साहसी लोकांस आपलें शौर्य गाजविण्यास उत्कृष्ट समरांगण झालें आहे. नवीनच पुढें सरसावलेल्या राष्ट्रास जें हें ऐश्वर्य प्राप्त झालें आहे, तें कांहीं लढाईत पराक्रम गाजवून मिळालेलें नाहीं. हें राष्ट्र उदयास येण्याचें मुख्य कारण असें आहे कीं, त्यामध्यें संघ बनविण्याचें अपूर्व सामर्थ्य असून आत्मसंयमन करण्यामध्यें इतर प्रबल राष्ट्रांस त्यानें अगदीं मागें टाकिलें आहे, व हा गुण इतर समर्थ राष्ट्रांच्या संपर्कानें जर नाहींसा झाला नाहीं, तर हें राष्ट्र याहूनहि अधिक उदयास चढेल यांत बिलकूल संदेह नाहीं.

मानवी व्यवहारांत अशी वहिवाट पडून गेली आहे कीं उच्च कुलास मान द्यावयाचा आणि राज्याधिकार चालविण्याचे उदात्त गुण उपजत निर्माण होत असतात असें समजावयाचें. हें जर खरें असेल, तर प्राचीन कालापासून ज्याचे पूर्वज राज्याधिकारावर नसतील तो अधिकारी होण्यास पात्रच नाहीं व उत्कृष्ट अधिकाऱ्याचे पुत्र व इतर वंशज सुद्धां तसेच यशस्वी असले पाहिजेत. खरोखर पहाता, बौद्धिक किंवा इतर भौतिक क्षेत्रांतील सामर्थ्याप्रमाणेंच, अधिकार चालविण्याची शक्ति उच्च

कुलांत जन्म झाला म्हणून प्राप्त होत नाहीं. राज्य करण्याचें सामर्थ्य जर वंशपरंपरागत असेल, तर त्याबद्दल शिक्षण देण्याचेंहि कारण मुळींच रहाणार नाहीं, आणि उपजल्यापासून एकाद्याला जरीं कैदेंत ठेवला, तरी तो राज्यकर्त्यांच्या कुलांत जन्मलेला असला म्हणजे उत्कृष्ट राज्यकर्ता होणारच. उच्च कुलांतील जन्मास महत्व देतात त्याचें कारण असें कीं राज्यकर्त्यांच्या प्राविण्याचा योग्य विकास होण्यासाठीं जें शिक्षण व साहचर्य लागतें तें अशा जन्माबरोबर गृहीतच असतें. प्रजासत्ताक राज्यांत, उच्च कुलांतील जन्मामध्यें मोठेपणा मानीत नाहींत आणि राज्याधिकार प्राप्त व्हावे अशी ज्यांची इच्छा असते त्यांना बौद्धिक परीक्षा द्याव्या लागतात, तथापि लोक जेव्हां निवड करितात तेव्हां बुद्धीपेक्षां उच्च कुलांतील जन्म किंवा ऐश्वर्य यासच महत्त्व देतात. परंतु निसर्ग व शिक्षण या दोहोंनीं तयार झाल्याशिवाय, थोर जन्म किंवा परीक्षा एवढ्यानेंच देशबांधवांवर राज्य करण्याचें सामर्थ्य प्राप्त होत नाहीं. राष्ट्राप्रमाणें व्यक्तींमध्यें सुद्धां अनेक शक्तींचा संयोग जेव्हां होतो, तेव्हांच विवक्षित गुणांची उत्पत्ति होत असते. हा संयोग कसा घडून येतो व नष्ट कसा होतो, हें मानवी शक्तीस ठरवितां येत नाहीं. मनुष्याचें काम इतकेंच कीं त्या शक्तींचा उद्भव कसा होतो हें ठरवावयाचें व मानवी सुखास अवश्य असणारा संयोग प्राप्त होण्यासाठीं झटावयाचें, आणि अशा रीतीनें योग्य प्रयत्न केला असतां यशप्राप्ति बहुधा ठरलेलीच असते.

राज्यकर्त्यांचीं कर्तव्यें येणेंप्रमाणें असतातः—(१)

अन्तर्व्यवस्था राखून बाहेरून संकट न येण्याविषयीं जपणें (२) निष्पक्षपातपणें न्याय देणें (३) सर्वांस फायदेशीर होतील असे कायदे करणें (४) आरोग्यकारक भौतिक व नैतिक परिस्थिति संपादन करणें (५) विद्यावृद्धि करणें (६) जाति, पंथ, कुल इत्यादि भेदभाव न पहातां प्रजाजनांचा संतोष व सुख होण्याकरितां राज्याची बळकटी राखणें आणि (७) प्रजेचा असंतोष झाला कीं सर्व राज्यास धोका आला म्हणून समजणें. आतां प्रजाजनांचें मुख्य कर्तव्य हेंच कीं देशांतील कायद्यांप्रमाणें वागून वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचा हुकूम मानणें. ज्या राष्ट्रामध्यें राजा व प्रजा कर्तव्यदक्ष असतात आणि त्यांचें एकमेकांवर अकृत्रिम प्रेम असतें, जेथें नियमित अवधीनंतर ते आपापलीं स्थानें बदलूं शकतात, म्हणजे प्रजाजनांपैकीं कांहीं राज्यकर्ते व कांहीं अधिकारी प्रजाजन होतात, जेथें अन्याय किंवा विरुद्ध हितसंबंध राहूं शकत नाहींत, जेथें तक्रार पुढें येण्याचा अवकाश कीं लागलींच तडजोड होऊन जाते—सारांश जेथें दोन्ही पक्षांच्या लोकांत आत्मसंयमन हा गुण प्रबल असतो, तें राष्ट्र फार सुखी व शक्तिमान् असतें.

राष्ट्राचा एकवटपणा, संस्कृति, सत्ता व मोठेपणा—इत्यादिकांचें जें प्रतिरूप तो राजा होय. आपल्या राष्ट्राचें कल्याण व मोठेपणा याशिवाय बाकी सर्व विचार जो एकीकडे ठेवतो अशा राजाची चाकरी करीत असतां गमावलेलें आयुष्य स्वर्गप्राप्ति करून देतें असें प्राचीन ऋषींचें मत आहे. जर राजा स्वतः थोर असेल व त्याला सर्व प्रजेची पूर्ण मदत असेल, तर तें रा-

ष्ट्र लहान असलें तरी आपल्या शत्रूला जिंकून टाकील. देशामध्यें मोठी फौज असली म्हणजे त्याचें मोठें महत्त्व समजतात, परंतु ती कार्यक्षम होण्यास इतर गुण अवश्य आहेत. ते गुण म्हटले म्हणजे कडक शिस्त, वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचें आज्ञापालन, एकच हेतु आणि व्यक्तिमात्राचें आत्मसंयमन. ह्या गुणांच्या अस्तित्वामुळें लहानशा सैन्यानें मोठाल्या सैन्याचा पराभव केल्याचीं उदाहरणें जगाच्या इतिहासांत सांपडतात. असें जर न घडेल, तर ज्या राष्ट्राचा विस्तार मोठा व लोकसंख्या अधिक अशा राष्ट्राचा पराजय कधींच होणार नाहीं. व्यक्ति, राष्ट्र, वर्ग—कोणत्याहि दृष्टीनें पाहिलें तरी

(श्लोक)

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥
बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवात्मना जितः ॥ १

या गीतावचनाप्रमाणें, ज्याचा सखा केवळ आत्मा असतो, जो अन्तःशत्रूंचें निर्दलन करूं शकतो, त्याला बाह्य शत्रु कांहींएक पीडा करणार नाहींत, कारण त्याचे अन्तःशत्रु नियमित केलेले असतात.

प्राचीन रोमन राष्ट्रास जेव्हां उतरती कळा लागली होती तेव्हांच्या कांहीं अंशीं रोमच्या नमुन्यावरच प्रजासत्ताक राज्याचा एक प्रकार आधुनिक राष्ट्रांमध्यें स्थापित केलेला आढळतो. तो प्रकार अजून प्रयोगावस्थेंतच आहे, आणि स्वरक्षणास अवश्य असे गुण जर त्यामध्यें उत्पन्न झाले नाहींत, तर इतर मानवी संस्थांप्रमाणेंच त्याचीहि दशा होऊन जाईल. तो प्रकार असा कीं—प्रत्येक राष्ट्रांत निर्दिष्ट केलेल्या भिन्न गुणांच्या

मानानें प्रजेपैकीं शेंकडा अमुक अशा विवक्षित संख्येला प्रतिनिधि निवडण्याचा हक्क असतो आणि राज्यसूत्रें चालविणाऱ्या लोकांची निवड करण्याचा अधिकार त्या प्रतिनिधींच्या हातीं येतो. व्यक्तिशः पहातां, हा अधिकार खरोखरीचा नसून नुसता भावनामय असतो, कारण पुष्कळांचें बहुमत झाल्याशिवाय त्यांना आपल्या मनाप्रमाणें प्रतिनिधींची निवड करितां येत नाहीं. शिवाय सर्व प्रतिनिधि एकमताचे झाल्यावांचून त्यांच्या हातून कोणतीहि चांगली गोष्ट होऊं शकत नाहीं. एकाद्या राज्याची उलथापालथ करण्यास मात्र अशा प्रतिनिधींची जूट झालेली दिसते, पण सुव्यवस्थित राष्ट्र असल्याशिवाय त्याच्या रक्षणासाठीं त्यांच्यामध्यें एकोपा झालेला क्वचित् आढळतो. हें देखील एक आत्मसंयमनाचें उदाहरण आहे. निवडणारे व प्रतिनिधि यांनीं आपले खाजगी भेद व विचार जर सार्वजनिक कल्याणामध्यें नाहींसे केले, राज्यकर्ते निवडण्यास आपणाला अधिकार आहे ह्या आत्मप्रतिष्ठेच्या अभिमानांत किंवा महत्त्वाकांक्षेंत जर ते बुडून गेले नाहींत, दुसरी निवडणूक होईतोंपर्यन्त प्रस्थापित राज्यास जर त्यांनीं जुटीनें आश्रय दिला, तर त्या राष्ट्राची उत्तम बळकटी झाली असें समजावें, मग सुराज्य घटकव्यक्तींवर अवलंबून असलें तरी हरकत नाहीं.

मुलें जशीं आपल्या खेळण्याशींच खेळत असतात, त्याप्रमाणें राजकीय संस्थांशीं, धर्माशीं व सामाजिक स्थितीशीं मनुष्यमात्र खेळत असतो. नवीन एकादी मनोरंजक वस्तु त्यांच्या पुढें ठेविली कीं त्यांना आनंद

होतो, पण लागलींच तिचा त्यांना कंटाळा येतो आणि ती मनासारखी नाहीं असें त्यांना वाटूं लागतें. हा कांहीं त्या संस्थेचा किंवा खेळण्याच्या वस्तूचा दोष नाहीं, तरि हा मानवी स्वभावच होय. नाना तऱ्हेचे संकल्प-विकल्प करणें ही मनाची तऱ्हाच आहे. मनुष्य नेहमीं संकेत करितो आणि मोडून टाकितो. जोंपर्यन्त तो अंतःकरणाच्या स्वाधीन आहे, तोंपर्यन्त अशीच स्थिति रहाणार. स्वर्गांत ज्या संस्था असतात असा आपला समज आहे, तशा संस्था जर पृथ्वीवर सुरू केल्या आणि देवगंधर्वांना राजे बनविले, तरी सुद्धां मनुष्याला त्याचा कंटाळा येईल. जेव्हां गंधर्वांचा मनुष्याशीं संसर्ग होईल आणि मानवी संस्था निर्माण करण्याचें किंवा नाहींसें करण्याचें पर्याप्त सामर्थ्य आपल्या अंगीं आहे असें मनुष्यें समजतात हें जर त्यांना आढळेल, तर ते गंधर्व सुद्धां मानवी बनतील आणि न्यायाच्या व सत्याच्या तत्त्वांना चिकटून न रहातां, मुलांप्रमाणेंच मानवी संस्थांशीं खेळूं लागतील व इच्छेनुरूप त्यांचा विध्वंस करितील. परंतु जर त्यांनीं गंधर्वस्वरूप कायम राखिलें, आवडनावडीच्या मानवी संसर्गापासून ते अलिप्त राहिले आणि केवळ आपल्याच हक्कांचा विचार न करितां स्वकर्तव्याविषयीं जागृत राहिले, तर सर्व संस्था पूर्वींप्रमाणेंच फायदेशीर होतील. सुसंस्कृत अशा परकीय लोकांची सत्ता किंवा एका वर्गाच्या हातांतील अधिकार सुराज्यास कारणीभूत होईल, परंतु असें होण्यास राज्यकर्त्यांचे खाजगी हितसंबंध असतां उपयोगी नाहीं, नातलगांचा फायदा करितां कामा नये, अशिक्षित व स्वा-

र्थसाधू अशा मित्रमंडळीचा सल्ला घेतां उपयोगी नाहीं; प्रजाजनांस फसविण्याची प्रवृत्ति असूं नये आणि दुर्वर्तनानें आपली अब्रू घालवितां उपयोगी नाहीं.

तथापि मनुष्याचा स्वभाव संवयीनें व कानगोष्टीनें बदलतो आणि न्यायाकरितां नातलगपणाचे हक्कांस बळी देण्याची थोर प्रवृत्ति कुसंगतीनें डळमळण्याचा संभव असतो. असे परिणाम घडूं नयेत म्हणून प्रजासत्ताक राज्याची स्थापना करण्याचा आरंभ झाला. ज्या दयाशील धर्मामुळें विश्वबंधुत्वाचें संकीर्तन झालें, त्याच धर्मावर हा राज्याचा प्रकार स्थापिलेला आहे. आपण सर्व समान आहों, बंधु आहों, हें म्हणणें सोपें आहे, परंतु त्याचे नियम पाळणें स्वार्थसाधू मनुष्याच्या शक्तीबाहेर आहे. प्रजासत्ताक राज्यापासून राष्ट्राला इतकेंच भय आहे कीं, तेणेंकरून फाजील व अविचारी प्रजानायकांस (Demagogues) लोकांच्या मनावर आपलें महत्त्व व सामर्थ्य बिंबवून त्यांची मर्जी संपादन करण्याची चटक लागते. अल्पजनसत्ताक राज्यापासून राष्ट्राला भय इतकेंच कीं, विशिष्ट वर्गांना हक्क व पदव्या प्राप्त होतात, हे वर्ग आपणाला अमोघ समजतात व त्यांना टीका केलेली खपत नाहीं, आणि त्यांनीं चालविलेल्या मार्गांत विघ्न आल्यास ते ज्याच्या त्याच्यावर तोंड टाकतात. अल्पजनसत्ताक राज्यांत अविचार झाल्यास क्रान्ति घडून किंवा दुसऱ्या कांहीं अन्यायाच्या व जुलमाच्या उपायांनीं ती स्थिति बदलून टाकितां येते आणि चांगले राज्यकर्ते निवडिले जातात, पण अडाणी, पूर्वग्रहप्रेरित व विकारग्रस्त प्रजासत्ताक राज्यामध्यें को-

णींहि नियन्ता किंवा फेरफार करणारा मिळत नाहीं. यासाठीं साम्राज्यामुळें किंवा अल्पजनसत्ताक राज्यामुळें राष्ट्रास होणारें भय टाळतां येतें, पण प्रजासत्ताक राज्यामध्यें इच्छाप्रभुत्त्व, मनोवेग व उन्मत्तपणा वाढल्यास विनाश ठेवलेलाच असतो. तेव्हां खरें प्रजासत्ताक राज्य किंवा स्वराज्य जर शक्य व सुरक्षित व्हावें असेल, तर सर्वत्र विद्याप्रसार झाला पाहिजे, आत्मा आत्म्याचा बंधु कसा बनतो हें समजून उमजलें पाहिजे, व्यक्तीनें राज्याऐवजीं आपली शेखी मिरवितां कामा नये, प्रत्येक मनुष्य राष्ट्राचा आधारस्तंभ होऊन न्याय व व्यवस्था यांचा रक्षक बनला पाहिजे,—न्यायाधीश, माजिस्ट्रेट व कायदे यांची फारशी गरज नसावी, व राष्ट्रीय संकटाप्रमाणेंच खाजगी, कुटुंबीय व सामाजिक व्यवहारामध्यें एकसारखा एकोपा व विचार हीं असलीं पाहिजेत. स्वातंत्र्य हें ज्ञानाशीं संलग्न असतें, व विद्यासंपन्न लोकांमध्यें रहातें. स्वातंत्र्याच्या हातांतील राजवेत्र विवेकबुद्धि होय आणि कायदा हें शस्त्र होय. ह्या हेतूच्या सिद्धीकडेच मनुष्यमात्राचा उद्योग चालू असतो, पण हा उद्योग कार्यक्षम होण्यास त्याच्या मार्गांत आजपर्यंत आलेल्या अडचणी दूर झाल्या पाहिजेत. सर्वांत मुख्य अडचण हीच आहे कीं, आत्म्याची व्यापकता भ्रमामुळें कळत नाहीं आणि मनोवेगाच्या व उच्छृंखलतेच्या प्रसंगीं भ्रमाला असें विपरीत रूप चढतें कीं, आपलें नाक कापून दुसऱ्याला अपशकून करण्याप्रमाणें, इतराचा सूड घेण्यांत आनंद वाटूं लागतो आणि

दुसऱ्याचा नाश करून स्वतःचा फायदा करून घ्यावा अशी बुद्धि उत्पन्न होते.

वरील विचारावरून पहातां, उत्कृष्ट प्रकारची विद्या-वृद्धि सर्वत्र नांदेतोंपर्यंन्त, साम्राज्य व प्रजासत्ताक राज्य यांचें मिश्रण हेंच सुराज्याचें श्रेष्ठ ध्येय मानिलें पाहिजे. प्रथम राजा सुसंस्कृत व बुद्धिमान् असून देशांतील व्य-वस्थेनुरूप कायद्यांप्रमाणें वागणारा असावा आणि लो-कांनीं निवडलेला, नीतिनिपुण असा मुत्सद्दीवर्ग त्यांच्या गरजा समजावण्यास व सल्लामसलत देण्यास तयार अ-सावा, म्हणजे श्रेष्ठ सुराज्याचें काम झालें असें मानावें. राष्ट्राच्या हितास अपायकारक अशी गोष्ट पुढें आ-ल्यास, आपला नकार दर्शविण्यापुरती जबाबदारी रा-जानें ओळखिली पाहिजे. आपआपल्या बुद्धिसामर्थ्या-प्रमाणें कोणत्याहि हितकारक बाबीचा पुरस्कार कर-ण्याचा हक्क चालविण्यास लोकनियुक्त मंडळानें कधींहि मागें घेऊं नये. संकट काय तें एवढेंच कीं, दोन्ही पक्ष अधिकाधिक अधिकार बळकावण्यास प्रवृत्त होतात आणि हें टाळण्यास उपाय एवढाच कीं सर्वांनीं आपलें राष्ट्रीय-कर्तव्य ओळखिलें पाहिजे आणि आत्मसंयमनाचा अव-लंब केला पाहिजे.

प्रकरण ६

विद्यावृद्धि

(श्लोकः)

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ।। १

(आर्या)

काव्याच्या शास्त्राच्या नादें तो काल जाय सुज्ञांचा ।।
व्यसनीं निद्रेमाजीं कलहीं तो जातसेच अज्ञांचा ।। १

प्रकरण ६

विद्यावृद्धि

साम्राज्य, स्वराज्य, अल्पजनसत्ताक अथवा प्रजासत्ताक—यांपैकीं राज्याचा प्रकार कोणताहि असो, जर विद्येचा प्रसार सर्वत्र होईल, तरच मनुष्याचें ध्येय जें परमसुख तें सिद्ध होईल. कांहीं राष्ट्रांत समजतात त्याप्रमाणें शिक्षण म्हणजे नुसतें लिहितां वाचतां येणें नव्हे, किंवा भिकार संवेदनात्मक वाङ्मय वाचणें नव्हे, किंवा परकीयांना ठराविक पत्रें लिहिणेंहि नव्हे. प्रथमतः, थोर महात्म्यांचे प्रसिद्ध विचार व कल्पना वाचून त्याचा मथितार्थ समजणें—हा लाभ शिक्षणापासून झाला पाहिजे. दुसरें, या वाचनाच्या व अर्थज्ञानाच्या पायावर, ज्या निसर्गदत्त शक्तींच्या योगानें आपलीं जीवितसंबंधी कर्तव्यें कोणतीं व शाश्वतसुख प्राप्त करून देणारें ज्ञान कोणतें हें कळूं लागतें, अशा अद्भुत शक्तींचा विकास जेणेंकरून मनुष्यामध्यें होऊं लागतो, तें सुशिक्षण मिळालें पाहिजे. ज्याप्रमाणें शरीरास हवें तसें वळण देतां येतें, तद्वत् चैतन्यास हवें तसें वळविणें हा शिक्षणाचा उद्देश होय. मुलाच्या मुखांतून बोबडे बोल निघूं लागल्यापासून म्हणजे अगदीं बाळपणापासून, मुलाच्या ग्राहकशक्तीप्रमाणें, लहान शब्द, वाक्यें, कविता वगैरे शिकवाव्या व त्यामध्यें उच्च प्रतीचीं नैतिक तत्त्वें अशीं असावीं कीं तेणेंकरून मानवी चैतन्यास हळू हळू उपजत स्फूर्ति होऊन प्रौढ वयांत तीं मुलें

थोर व उदात्त स्वभावाचीं व्हावीं. तसेंच कोणत्याहि प्रकारचा भित्रेपणा व निर्दयपणा—हे दोष मुलांस न जडतील अशी बाळपणापासून खबरदारी घेतली पाहिजे. एकादी चांगली गोष्ट मुलांना सांगितली, पण त्यावेळेस ती करण्याची त्यांची लहर नसली, तर आई-बाप, पालक किंवा शिक्षक धाकानें किंवा जुलुमानें त्यांना वारंवार करावयास लावितात. ह्या प्रवृत्तीपासून मुलाच्या शिक्षणास फार धोका येतो, व भय, द्वेष, क्रोध, प्रतीकार वगैरे दुष्ट मनोवृत्ति मुलांमध्यें उत्पन्न होतात. जर लाडीगोडीनें कोणतीहि गोष्ट करण्यास मुलें तयार न झालीं, तर ती करण्याची लहर त्यांना येईपर्यन्त त्यांच्या कारभारांत हात घालूं नये. तान्हेपणापासून मनुष्याचे शिक्षणास आरंभ होतो, म्हणून त्यावेळेस सुद्धां किंवा त्याच्या मनावर बाह्य वस्तूंचा संस्कार होऊं लागेपर्यन्त, जो कोणी त्यांच्या देखत दुष्टपणाचें किंवा अयोग्य भाषण किंवा कृत्य करितो, तो त्यांचा परम शत्रू समजला पाहिजे. कांहीं समजूतदार लोकांस असें वाटतें कीं पाप म्हणजे काय तें मुलांस शिकवावें म्हणजे त्या ज्ञानानें पाप करण्यास मुलें प्रवृत्त होणार नाहींत, परंतु वस्तुस्थिति पहातां ही गोष्ट खोटी ठरते. शरीराप्रमाणेंच, मनुष्याच्या मनास संसर्गाचा दोष तत्काल बाधूं शकतो. या विषाचीं बाधा होण्यास कांहीं मनुष्यांस अधिक काल लागतो, कांहींस थोडा लागतो, पण बाधा मुळींच होत नाहीं असे फारच थोडे लोक आढळतील; आणि तत्काल प्रतिकार करण्यास जे समर्थ होतात त्यांच्या अन्तःकरणांत हळू हळू विषाचा प्रवेश झाल्यावांचून रहात

नाहीं. या कारणासाठीं, एक विद्वान् मनुष्य असें म्हणतो कीं, कोणत्याहि प्रकारच्या वाईट गोष्टींची ओळख मुलांस होऊं देऊं नये, माणसें मोठीं झाल्यावर त्यांना जगाचें ज्ञान होऊं लागतें आणि अक्कल येते. मनुष्य वयांत येऊन त्याला समजूं लागलें तरी सुद्धां दुष्ट संगतीपासून अलिप्त रहावेल तितकें त्यानें रहाव. दुसरा एक साधु म्हणतो कीं. दुर्गुण हा राक्षस अशा भयंकर स्वरूपाचा आहे कीं त्याला पाहिल्याबरोबर भय वाटलेंच पाहिजे. पण तो नेहमीं दृष्टीं पडूं लागला, तर तो नित्य परिचयांतला होऊन प्रथम आपण त्यास सहन करितो, मग त्याची दया येते आणि शेवटीं त्याला मगरमिठी घालितों.

भयंकर सांथ वगैरे एकादें भौतिक संकट प्राप्त झालें असतां, राष्ट्रामध्यें त्याचें निवारण करण्यासाठीं संसर्गी माणसांस एकीकडे बंदोबस्तांत ठेवण्याची चाल आहे, परंतु नैतिकविषाचे प्रकार दीर्घप्रयत्नानें नाहींसे केले पाहिजेत. हें कर्तव्य अजून पूर्णपणें ध्यानांत येऊं लागलें नाहीं. भौतिक संकटांसंबंधानें, शास्त्रोक्त जे जे विषघ्न असे उपाय योजिले आहेत त्यांपासून विषाचा प्रतिकार व नाश बराच होऊं लागला आहे, व केव्हां केव्हां त्या उपायांचा परिणाम म्हणून निराळींच अरिष्टें उत्पन्न होत आहेत. तथापि असें म्हणणें भाग आहे कीं, अनुसरलेला मार्ग शास्त्रोक्त व रास्त असून जसजसें ज्ञान व अनुभव जास्त होत जातील, तसतसे अधिक श्रेयस्कर व समर्पक उपाय योजिले जातील यांत संशय नाहीं. परंतु नैतिक संकटासंबंधानें पहातां, जरी बरीच सुधा-

रणा झाली आहे, तरी मनुष्याचें मन अजून बाल्याव-स्थेंतच आहे. जन्मापासून वाईट शिक्षण व संगति हीं प्राप्त झालीं असतां, संसर्गाचा परिणाम तत्काल होतो आणि वाईट संवयीनें व प्रकृतिसिद्ध दोषांमुळें मनुष्यास पापाची आवड उत्पन्न होते व लाडक्या कुत्र्याप्रमाणें तो त्याला चिकटून रहातो. वयानें मनुष्य वाढू लागला आणि त्याच्या वाईट छंदाचें उन्मूलन करण्याचा अन्तर्बाह्य प्रयत्न केला तर त्याच्या स्वातंत्र्याच्या आड येऊन खाजगी कारभारांत हात घातल्याचा दोष माथीं येऊं पहातो. तेव्हां नैतिक विष दूर करण्यासाठीं धर्म व ईश्वरी ज्ञान यांचा उपाय योजण्यांत आलेला आहे. कांहीं थोड्या लोकांच्या मनावर यांचा इष्ट परिणाम घडतोच, परंतु प्रपंचासक्ति व संशय यांचा प्रभाव असा विलक्षण आहे कीं बहुजन समाजाचा धर्माबद्दल अत्यंत पूज्यभाव असला तथापि त्याच्या हातून प्रबल झालेल्या विषसंसर्गाचा प्रतिकार होतच नाहीं.

परिपक्क शिक्षणासाठीं बळकट पायाची रचना करावयाची असेल, तर पापबीजाचें निर्मूलन करणें अति अवश्य आहे, कारण चैतन्याच्या घनीभूत द्रव्यामध्यें जर त्याचा एकदां प्रवेश होऊं दिला तर तें बीज वाढून इमारतीमध्यें छेद होऊं लागतील. राष्ट्रामध्यें दंगेधोपे झाले असतां, परचक्र आलें असतां किंवा द्रव्यसंबंधी हितसंबंधांचें रक्षण करावयाचें असतां, योग्य उपाय योजण्यांत कधींहि हयगय होत नाहीं. ज्यामुळें मानवी दुःख व विपत्ति कायम होतात, अशा नैतिक अरिष्टासंबंधानें विचार करितां, उद्भवलेल्या अरिष्टाचा प्रतिकार होण्या-

साठीं हितकारक व सौम्य उपाय योजिले जातीलच, परंतु अगदीं सोपा व मृदु असा मार्ग म्हटला म्हणजे सांप्रतच्या व पुढील पिढीमध्यें मानवी चैतन्यास पापाचा संपर्कच न होईल अशी तजवीज करणें हा होय, आणि ही जबाबदारी संस्थापित अधिकारीवर्गावरच येऊन पडते असें नसून, प्रत्येक आईबापावर, पालकावर, मित्रावर, शिक्षकावर, किंबहुना घरीं येणाऱ्या पाहुण्यावर सुद्धां येते. जाणपणें किंवा अजाणपणें हें अरिष्ट न वाढण्यासाठीं कांहीं प्रकारचें नियमन शोधून काढिलें पाहिजे. भौतिक अपराध हातून घडला असतां कैद भोगणें व सक्तीनें काम करणें हीं मनुष्याच्या अंगवळणीं पडलीं आहेत. मूल बाळपणापासून वयांत येईपर्यन्त त्याच्या हातून नैतिक अपराध घडूं नयेत म्हणून आईबापांनीं, पालकांनीं व शिक्षकांनीं दीर्घ प्रयत्न करण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. जीं मुलें व तरुण माणसें कायमचीं दुर्व्यसनांत असतील त्यांच्यासाठीं शोधनालयें स्थापिलीं पाहिजेत आणि तेथें अपराधाच्या मानानें वाईट संवय मोडण्याकरितां अल्पकालिक किंवा दीर्घकालिक कैदेचीहि तजवीज केली पाहिजे. म्हणून या दिशेने आरंभ करून सौम्यपणानें व निश्चयानें कांम चालविलें पाहिजे, नाहींतर आपल्या बुद्धिसामर्थ्याचा इतका अभिमान असूनहि हें अरिष्ट आपल्या प्रकृतींतून काढून टाकण्यास आपण असमर्थ आहों असें कबूल केलें पाहिजे.

शिक्षणाचे मुख्य उद्देश तीन आहेतः—(१) पापाचें ज्ञान न व्हावें म्हणून प्रथमतः अभावरूपी शिक्षण दिलें पाहिजे. निष्कलंक व सुशिक्षित मुलाकडे पाहिलें

असता असें सिद्ध होतें कीं मानवी प्रकृतींत ईश्वरी अंश असल्यामुळें. कलीचा प्रादुर्भाव होईपर्यन्त, त्याला पापाची ओळख देखील नसते. हें निषेधरूपी शिक्षण सुलभ होण्यासाठी दुष्टसंगती टाळतां आली पाहिजे व जेणेंकरून मुलें बिघडतील असें कृत्य किंवा भाषण करण्यापासून आईबाप, पालक वगैरे निवृत्त झाले पाहिजेत. बऱ्यावाईटाची निवड करून अनिष्टाचा प्रतिकार करण्यास मुलांचे अंगीं सामर्थ्य येईतोंपर्यन्त हा निषेधरूपी क्रम चालू असेल तरच तो कार्यक्षम होईल. वर लिहिल्याप्रमाणें नेहमींच्या संपर्कानें तरुण लोकांसहि संसर्गाची बाधा होण्याची भीति असते, म्हणून दुष्ट संगती सर्वथैव वर्ज करावी.

दुसरें, लिहिण्यावाचण्यास येऊं लागलें, म्हणजे हळू हळू थोर महात्म्यांच्या ग्रंथांचें परिशीलन करण्याचा अभ्यास वाढवून आपले विचार व कल्पना विषयानुरूप भाषेमध्यें प्रकट करण्यास शिकलें पाहिजे. ज्ञानास मर्यादा नाहीं आणि मानवी चैतन्य निसर्गानें व परिस्थितीनें समर्याद असून कालसंबंधानेंहि परिछिन्न आहे, म्हणून एका मनुष्यास आपल्या आयुष्यांत विवक्षित विषयांवर विवक्षित पुस्तकेंच वाचणें शक्य आहे. तसेंच बुद्धीमध्येंहि पुष्कळ अंतर पडतें. अनेक विषयांचा अभ्यास थोड्यांसच साधतो व त्याच विषयांचें उत्कृष्ट परिज्ञान होण्यास अवश्य अशी प्रगल्भ बुद्धि फार थोड्यांस असते. पूर्वकालच्या उदाहरणांवरून असें दिसतें कीं एका चैतन्यास अनेक विषयांमध्यें पारंगत होणें सुखसाध्य नाहीं. यासाठीं मुख्यत्वेंकरून एकाच विषयांत

प्राविण्य संपादण्यासाठीं झटणें इष्ट आहे, तथापि अनेक शास्त्रांच्या मूलतत्त्वांची ओळख होण्याचीं साधनें सर्वांस शक्य व सुलभ होणें अवश्य आहे. जसजशी जगाची प्रगति होत आहे, तसतसे भौतिक शास्त्रांच्या विस्तृत प्रदेशांत नवे नवे शोध होऊं लागले आहेत व पुढेंहि असेच होत जाणार. प्रथम मानवी चैतन्य व आत्मा यांचें उत्कृष्ट ज्ञान संपादन करावें, कारण यांतच जीविताचें रहस्य सांठलें आहे व अनेक वर्षें सतत परिश्रम केले असतांहि हें ज्ञान पुरण्यासारिखें आहे. नंतर आपल्या व जगाच्या उपयोगासाठीं पुढील विषयांचा व्यासंग सवडीनुसार करावा:—(१) प्राचीन काळीं प्रसिद्धीस आलेल्या राष्ट्रांतील उत्कृष्ट ग्रंथ (२) अनेक राष्ट्रांच्या उदयास्तसंबंधी इतिहास (३) धर्मशास्त्र व ललितकला (४) उद्भिज्जकोटि व प्राणिकोटि यांचे व्यापक नियम (५) संख्या व गति एतत्प्रतिपादक शास्त्रें (६) भूपृष्ठ—परिज्ञान (७) सेंद्रिय व निरिंद्रिय कोटींचे धर्म (८) सर्वव्यापक संगतीचे नियम (९) सचेतन व अचेतन वस्तूंचे जीवितव्यापार (१०) सृष्टपदार्थांची अन्तर्घटना, रोगांची उत्पत्ति, लक्षणें व कारणें (११) परमाणुनिष्ठ गुरुत्वाकर्षणाचे नियम (१२) पृथक्करणाचे व संयोगीकरणाचे नियम (१३) समाजशास्त्र व राजकारण. ह्या व अशाच प्रकारच्या अनेक विषयांवर बुद्धिमान् लोकांनीं रचलेले ग्रंथ अवश्य वाचावे. शिवाय अनेक समकालीन पंडितांनीं प्रसिद्ध केलेले दैनिक, पाक्षिक किंवा मासिक वृत्तपत्रांतील लेखांचेंहि अध्ययन केलें पाहिजे. विद्यामंदिरांत प्रवेश करून

तेथें आराधना करण्यास जो सज्ज होतो, तो तेथील विविधभूषणमंडित देवतांचा थाट पाहूनच आश्चर्यचकित होण्याचा संभव असतो, आणि ज्या ज्या देवतेची त्याला कृपा संपादावयाची असते ती इतकी मत्सरग्रस्त असते कीं एकेवेळीं एकाहून अधिक देवतेची भक्ति होणें अशक्य होतें. अशा स्थितींत एकवार एकाच विद्येची आराधना करावी लागून, उपासकांच्या तोंडांतून पुढील उद्गार निघतात:—"मनुष्याच्या एक दिवसांत चोवीस तासां ऐवजीं अठ्ठेचाळीस तास झाले तर किती बरें फायदा होईल? व चरितार्थाची सोय करण्यामध्यें तसेंच निद्रेमध्यें जो अवाढव्य काल फुकट जातो, तो जर न जाईल व मनुष्याच्या आयुष्याचें प्रमाण अनेक पटीनें वाढेल, तर कितीतरी ज्ञान संपादन होईल!" परंतु उगीच निराश होण्यांत व संकटाबद्दल फाजील काळजी करण्यांत मुळींच अर्थ नाहीं. मनुष्याची स्थितिच अशी आहे कीं जें स्वाधीन असेल त्याला उत्तम स्वरूप देऊन जेवढें हातून घडण्यासारिखें असेल तेवढें अवश्य करावें. तसेंच, विद्यापर्वताच्या शिखरावर बसून सर्व देवतांची आराधना करणें शक्य नसेल, तर दीर्घ श्रमानें व उत्साहानें मिळेल तेवढें ज्ञान संपादन करावें आणि पाहिजे तर पुढील जन्मामध्यें आपल्या वासना सफल करून घ्याव्या.

तिसरें, जीवनसंग्रामांतून उत्कृष्ट रीतीनें पार पडण्यास जे जे गुण अवश्य असतील, त्यांचा विकास करावा. प्रथमतः अत्यन्त महत्त्वाच्या गोष्टी म्हटल्या म्हणजे शरीर निरोगी व बळकट राखावें आणि अंगीं

उत्कृष्ट नीतिमत्ता असावी, कारण हे दोन गुण नसतील तर ज्ञानप्राप्ति होणार नाहीं व जीवनकलहांतून पार पडतां येणार नाहीं. नंतर नित्याचा चरितार्थ चालण्यासाठीं व तद्विषयीं कोणतीहि काळजी पडूं नये यासाठीं मनुष्याच्या स्वाभाविक कलाप्रमाणें जें विशिष्ट ज्ञान उपयोगीं असेल तें मिळविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. परंतु जीवनकलहाकरितां शरीर व बुद्धि हीं सुदृढ होईतोंपर्यन्त विशिष्ट ज्ञानप्राप्तीचें काम लांबणीवर पडलें तरी हरकत नाहीं. व्यवहारांत आपण असें पहातों कीं शरीर व बुद्धि यांची पूर्ण वाढ होण्याच्या अगोदरच मुलांना शाळेंतून काढितात, तेथें असतांहि त्यांना अपूर्ण शिक्षण मिळतें आणि त्यांना द्रव्य मिळविण्याच्या एकाद्या उद्योगांत घालितात. ह्या प्रवृत्तीस आळा घालण्याची जर कांहीं तजवीज झाली नाहीं, तर मनुष्याला सुख होण्याची व मानवी प्रगति होण्याची आशाच सोडून दिली पाहिजे.

योग्य दिशेनें थोडासा प्रयत्न केल्यास ही प्रवृत्ति बंद होईल. (१) प्रथमतः योग्य व पुष्टिकारक शिक्षण दिलें पाहिजे, (२) बाळपणीं विवाह करण्याची चाल मोडली पाहिजे, (३) कामविकारास उत्तेजन न देतां आत्मसंयमन शिकविलें पाहिजे, (४) आईबापांस, मुलांस व राष्ट्रासहि उपयोगीं पडेल असें योग्य शिक्षण पुरें होण्यासाठीं विवाक्षित वयापर्यन्त मुलांना शाळेंत ठेविलें पाहिजे असा निर्बंध असावा. राष्ट्राच्या कल्याणासाठीं श्रीमंतांच्या व सुखवस्तु लोकांच्या मुलांप्रमाणें गरीब लोकांच्या मुलांसाठीं उत्कृष्ट व पहिल्या प्रतीचें

शिक्षण देण्याची तजवीज अवश्य झाली पाहिजे. उच्च विद्यापीठांप्रमाणें, सर्व प्रकारच्या विद्यांचा अभ्यास होण्यासाठीं विद्यालयें स्थापून तेथें गरीब लोकांच्या मुलांनीं पूर्ण शिक्षण होईतोंपर्यन्त राहिलें पाहिजे असा निर्बंध असावा. प्राचीन कालीं आर्य लोकांमध्यें गुरुगृहीं दोन तपेंपर्यन्त रहावें अशी सक्ति असे आणि विद्यार्थिदशा संपल्यानंतर गृहस्थाश्रम स्वीकारण्यास परवानगी मिळे. गृहस्थाश्रमामध्यें असतां प्रपंचांतील साधनें संपादण्याकरितां पुष्कळ वेळ घालवावा लागतो, तथापि देखील मनुष्याच्या स्वभावानुरूप व परिस्थितीप्रमाणें विद्यार्जनाचें काम चालू ठेवणें भाग आहे. संसाराकरितां द्रव्यार्जन करण्यासाठीं इतका काल घालवावा लागतो व इतक्या शक्ति खर्च होतात की सत्यान्वेषणासाठीं व बुद्धिविकासाकरितां मुळींच वेळ किंवा उत्साह रहात नाहीं—अशी सबब सांगण्यांत कांहीं हंशील नाहीं. प्रपंचाकरितां श्रम करून व संपत्ति मिळवूनहि झोंपेमध्यें, जेवण्याखाण्यांत, किरकोळ गोष्टींत, आळसांत, दुखण्याबहाण्यांत किती वेळ फुकट जातो याचा अंदाज केला असतां, केवळ विद्यार्जनाकरितां संधि सांपडत नाहीं हें म्हणणें मूर्खपणाचें दिसतें. वर सांगितलेल्या गोष्टींपेक्षां बुद्धीचा विकास कमी महत्त्वाचा आहे काय, व त्याची हेळसांड केल्यास हरकत आहे किंवा नाहीं आणि तसें करण्याला पुरेसा वेळ मिळेल किंवा नाहीं—हें ठरविणें प्रत्येक मनुष्याच्या नैतिक कल्पनांवर अवलंबून आहे. मनुष्याची वर्तणूक स्वार्थावर अवलंबून असते, तेव्हां असें आढळून येईल कीं आध्यात्मिक विषयांमध्यें घालविलेला

काळ द्रव्यार्जनांत गेलेल्या काळापेक्षां एकंदरींत अधिक श्रेयस्कर होतो. मोठमोठ्या सुधारणांप्रमाणेंच, ह्या बाबीमध्यें संवयी व पूर्वग्रह यांशीं झगडणें भाग आहे. सामान्य जनसमूहास आपलें हित कळत नाहीं म्हणून ते विरुद्ध होतात इतकेंच नव्हे—तर अधिकार व विद्या यांचा उपभोग ज्यांना स्वतंत्रपणें घेतां येतो व आपली सत्ता नष्ट होईल म्हणून इतरांस जे अज्ञानदशेंत ठेवूं पहातात, असे वर्ग सुद्धां नवीन सुधारणेला विरोध करितात. परंतु असें लक्षांत ठेवावें कीं कांहीं वर्गास विशिष्टाधिकार देण्यांत राष्ट्राचें सामर्थ्य रहात नाहीं, तरि सर्व प्रजाजनांस सर्व बाबतींत सारखी संधि देऊन त्यांचें ऐक्य व समाधान राखण्यांतच राष्ट्राची बळकटी असते. जुन्या संवयी बदलल्या असतां व कायदेशीर किंवा बेकायदेशीर रीतीनें एकाद्याला मिळालेली वस्तु हिरावून घेतली असतां तक्रार करणें हा मनुष्याचा स्वभावच आहे. अनेक देशांच्या इतिहासावरून असें सिद्ध होतें कीं विद्या व तद्विषयक अधिकार एकाच वर्गाच्या स्वाधीन ठेविले असतां त्या वर्गाची अपकृष्ट दशा होत जाते आणि अशा राष्ट्राचा नाश हटकून होतो.

राष्ट्रामध्यें सक्तीचें शिक्षण चालू ठेवावें किंवा नाहीं या प्रश्नाचा विचार करितां, दोन अडचणी पुढें आणतां येतात. (१) एक अशी कीं तेणेंकरून मनुष्याच्या स्वातंत्र्यांत हात घातल्यासारिखें होतें व (२) दुसरी अशी कीं राष्ट्रावर खर्चाचा बोजा विनाकारण लादला जातो. पहिल्या अडचणीसंबधानें असें म्हणतां येईल कीं ज्या प्रजाजनांचे हिताहितसंबंध राखण्याकरितां व

सुधारण्याकरितां राष्ट्र बनलेलें असतें, त्यांहून तें भिन्न मानितां येत नाहीं, तसेंच जेव्हां जीविताच्या कोणत्याहि बाबींत लोकांना तजवीज करितां येत नाहीं, तेव्हां राष्ट्रास व्यवस्था ठेवणें भाग आहे आणि तत्कालीन समजुतीप्रमाणें एकादी गोष्ट राष्ट्राच्या आंवाक्या बाहेर असेल किंवा ती राष्ट्राची बाबच मानिली जात नसेल, तेव्हां सुद्धां ज्या गोष्टीमुळें राष्ट्रास बळकटी येईल किंवा मानवी सुखाची वृद्धि होईल, अशा गोष्टींत हात घालण्याचा राष्ट्रास पूर्ण अधिकार आहे. दुसऱ्या खर्चाच्या अडचणींत कांहीं अर्थ नाहीं, कारण एकाद्या मनोवेगाच्या किंवा पूर्वग्रहाच्या जोरावर जेव्हां एकादें काम लोक अंगावर घेतात, तेव्हां खर्चाच्या विचारानें कांहीं अडथळा होत नाहीं. परंतु, एकाद्या कायमच्या राष्ट्रहिताची बाजू पुढें आली, म्हणजे नूतन पद्धतीविरुद्ध अन्तःकरणांत मुरून गेलेल्या अज्ञानमूलक वृत्ति एकदम उसळतात आणि कर्तव्यबुद्धीविषयीं ज्यांच्या कल्पना प्रगल्भ असतात असे विद्वान् व समजूतदार पुढारी देखील त्याच वळणावर जातात. अशी स्थिति व्यक्तिमात्राच्या चरित्रांताहि घडून येते आणि त्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, जड द्रव्यापेक्षां चैतन्याचेंच प्राबल्य जीवितावर अधिक घडून येतें. असें पहा कीं अज्ञात किंवा अनायत्त असें द्रव्यसंबंधी किंवा दुसऱ्या प्रकारचें भयंकर अरिष्ट मनुष्यावर गुदरलें असतां तो तें निमूटपणें सहन करितो, परंतु त्याच्या नुकसानीचा दशांश फायदा एकाद्या देशबांधवाला झाला किंवा तें नुकसान जाणून बुजून अथवा जुलमानें झालें असलें, तर तें त्याला

असह्य होऊन फार जड जातें. यावरून जीवित किती क्षणभंगुर आहे हें सिद्ध होतें आणि मनुष्य जरी अशाश्वत वस्तूंचें रक्षण करीत असला, तरी जेथें यश मिळणें संशयित आहे असें कार्य करण्यास तो सहसा धजत नाहीं.

असेंहि वारंवार पहाण्यांत येतें कीं एकाद्या कामधंद्यांत, व्यापारांत, उद्योगांत किंवा विद्येंत ज्यांना यशप्राप्ति होते ते बहुधा साहसी असतात आणि उतावीळपणास किंवा क्षणिक आवेगास वश होणारे नसून आरंभापासून शेवटपर्यन्त शान्तीनें, थंडपणानें व धैर्यानें वागणारेच असतात. म्हणून राष्ट्रीय शिक्षणाच्या बाबतींत नुसता खर्च अधिक होतो ही सबब सांगण्यांत हंशील नाहीं. कुल, शील, संपत्ति—इकडे लक्ष न देतां, प्रत्येक कुटुंबास व समाजांतील अवयवास उत्कृष्ट शिक्षणाचा फायदा मिळण्यासाठीं इतर दिशेनें खर्चांत कांटकसर करणें सुलभ आहे, तेणेंकरून मानसिक उन्नति होऊन जीविताच्या कार्यास अतिशय साहाय्य होईल. सुसंस्कृत जीवितापासून व्यक्तिमात्रास होणारे फायदे वगळले, तथापि राष्ट्रीय शिक्षणापासून खुद्द राष्ट्रासच अपरिमित लाभ होऊं शकतात. राष्ट्रांतील बहुतेक लोकांस उत्कृष्ट शिक्षण मिळालें असतां त्यांची कर्तव्यबुद्धि जागृत रहाते आणि त्या राष्ट्रावर परचक्र येऊन शत्रूच्या दास्यांत पडण्याची मुळींच भीति नसते. अशा संपन्न राष्ट्रावर स्वारी करून आत्मघात करून घेणारे शत्रु विरळाच आढळतील.

पूर्वीं सांगितलें आहे कीं ज्ञानप्रसार करितांना, कुल-

शीलाकडे, द्रव्याकडे किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीकडे लक्ष देण्याचें कारण नाहीं. उत्पत्ति, स्थिति, लय, उद्देश व क्षणिक आवेग, मनोवृत्ति व पूर्वग्रह, सुख व दुःख, बरीं-वाईट फळें—वगैरे घटकावयव प्राणिमात्रास समान असतात. क्षणभंगुर परिस्थिति व अशाश्वत कारणें भिन्न असूं शकतील, तथापि विद्यासंपन्न जीवितापासून देशबांधवांस गोड फळें चाखण्यास मिळतात आणि तीं फळें टिकणारीं असतात. म्हणून जो जो उत्तम पदार्थ मनुष्यास हवासा वाटतो, त्याचे भागीदार प्रथम देशबांधवांस करून नंतर जगतीतलावर त्याचा प्रसार अवश्य करावा.

प्रकरण ७

राष्ट्रीय शिक्षण

(श्लोक)

वरमेको गुणी पुत्रो नच मूर्ख शतान्यपि ॥
एकश्चंद्रस्तमो हन्ति नच तारागणैरपि ॥१

(आर्या)

एक गुणी पुत्र बरा देई संतोष मूर्खशतही न ॥
नाशी चंद्र तमातें तारागण तो न करि रुचिहीन ॥१

प्रकरण ७

राष्ट्रीय शिक्षण

अनेक व्यक्तींचेंच राष्ट्र बनतें, म्हणून ज्या सद्गुणांपासून व्यक्तीचें कल्याण होतें, त्यांपासूनच राष्ट्राचें हित होतें, व ज्या दुर्गुणांपासून व्यक्तीचा नाश होतो त्यांपासूनच राष्ट्राला अपाय घडतो. म्हणून आपल्याच भरभराटीसाठीं राष्ट्रानें प्रजाजनामध्यें श्रेष्ठ गुणांचा प्रसार करावा आणि ज्या दुर्गुणांमुळें मनुष्य आपल्या योग्यतेपासून च्युत होऊन पशूंच्या स्थितीस पोहोंचतो त्यांचा नायनाट केला पाहिजे. कमी प्रतीच्या लोकांशीं अभिजात व्यक्तीच्या वागणुकीप्रमाणें, संस्कृतीमध्यें आपल्यापेक्षां कमी दर्जाच्या राष्ट्रांशीं संसर्ग झाला असतां, उच्च राष्ट्रास त्यांना तुच्छ मानण्याचा मोह पडेलच. साधुवृत्तीनें राष्ट्र योग्यतेस चढतें असें जरी प्रतिज्ञापूर्वक म्हटलें, तरी त्या धर्माप्रमाणें वागणूक राहणें कठीण आहे. तथापि ज्या अर्थीं मनुष्याची वर्तणूक स्वार्थलाभावर अवलंबून रहाते, त्या अर्थीं हलक्या व्यक्तीशीं थोर व्यक्तीच्या वागणुकीप्रमाणें, हलक्या राष्ट्राशीं थोर राष्ट्रानें आचाराच्या उदात्त तत्त्वांस अनुसरूनच वर्तणूक राखिली पाहिजे; नाहींतर वाईट गुणाच्या संसर्गानें उत्तम नीतितत्त्वांचाहि लय होण्याची भीति असते. याकरितां बलाढ्य राष्ट्राचा दुर्बल राष्ट्राशीं संपर्क झाला असतां, दुर्बल राष्ट्राचा नाश न होण्यास उपाय हाच कीं दोन्ही राष्ट्रांचा एकजीव झाला पाहिजे. संपर्कानें होणारा अपाय टाळण्यास दुसरा मार्ग नाहीं.

व्यक्तिशिक्षण व राष्ट्रीय शिक्षण यांमध्यें महत्त्वाचा भेद असून राष्ट्रीय शिक्षणावर फार मोठी जबाबदारी पडते. प्रथमतः, व्यक्तिशिक्षणाचा एकट्या स्वतःशींच संबंध पोहोंचतो आणि जगांतील त्या व्यक्तीच्या योग्यतेच्या मानानें व स्नेहीसंबंध्यांवरील त्याच्या वजनाच्या मानानें तें शिक्षण महत्त्वास चढतें. तो मनुष्य मृत्यु पावला किंवा नष्ट झाला असतां, त्याच्या दुर्गुणांचा, दोषांचा, अभिमानाचा, तिरसटपणाचा लोप होऊन जातो आणि देशबांधवांवर परिणाम घडण्याचें बंद होतें. परंतु राष्ट्राचें जीवित शाश्वत असतें. व्यक्तीविषयीं पहातां, मरण्यापूर्वीं त्याच्या दुष्कृत्यांबद्दल नशिबानें शिक्षा होणार नाहीं, परंतु राष्ट्राविषयीं विचार करितां, तें अमर असतें आणि केव्हां ना केव्हां तरी स्वार्थसाधूपणाच्या किंवा दुष्टपणाच्या कृत्यांबद्दल प्रायश्चित्त मिळालेंच पाहिजे. म्हणून जगाच्या दृष्टीनें, उत्कृष्ट शिक्षण संपादन करणें व जीवनकलहामध्यें सुखानें पार पडण्याचीं साधनें मिळविणें हीं व्यक्तीपेक्षां राष्ट्रासच अधिक आवश्यक आहेत. धातूंचीं बनविलेलीं शस्त्रास्त्रें व चिलखतें—हीं जर शत्रूच्यापेक्षां श्रेष्ठ असतील, तर कांहीं काल विजय होईल; पण तीं गंजून जातील व योग्य उपकरणांशिवाय निरुपयोगी होतील. परंतु परिपक्व शिक्षणामुळें जी नैतिक सामग्री लब्ध होते, ती कधीं गंजून जात नाहीं व राष्ट्र बळकट, मान्य व श्रेष्ठ होण्यास दुसऱ्या साधनांची फारशी गरज नाहीं.

व्यक्तिमात्रास प्रसंगीं हुशार होण्यास अभ्यासाची अपेक्षा आहे. राष्ट्रांतील सर्व लोक सुशिक्षित होईतोंप-

र्यन्त, त्याचें दैव थोड्या व्यक्तींच्या हातांत रहातें आणि वेळोवेळीं होणाऱ्या राज्यकर्त्यांच्या बुद्धिसामर्थ्याप्रमाणें त्या राष्ट्राचा उदय किंवा अस्त होईल; परंतु एकाद्या मोठ्या प्रवाहाप्रमाणें, निरनिराळ्या प्रदेशांस सुपीक करीत करीत, त्या राष्ट्रास आपला मार्ग संथपणें चालविला पाहिजे. व्यक्तिमात्राची जगांतील योग्यता कांहींहि असो, आपण क्षुद्र आहों व मृत्यु कधीं तरी ठेवलेलाच आहे अशी जाणीव रहाणें त्याच्या फायद्याचें आहे, कारण तेणेंकरून लाभाची आशा न धरितां आपल्या मागें आपलीं सत्कृत्यें रहावीं अशी बुद्धि त्यामध्यें उत्पन्न होईल. परंतु राष्ट्राचा मोठेपणा व उपयुक्तता हीं त्याच्या अमरत्वाच्या जाणिवेवर अवलंबून रहातात, तसेंच त्याचें सामर्थ्य किंवा नाश त्याच्या नैतिक गुणांवर आणि कल्याणकारित्वावर अवलंबून असतात. जीविताचा बराच काल लोटेपर्यन्त व्यक्तिमात्राचें शिक्षण त्याच्या सहचरांच्या आधीन असतें आणि उत्कृष्ट व श्रेष्ठ गुरूंच्या हाताखालीं विद्या शिकावी असें जरी त्याच्या मनांत असलें, तरी तें त्याला साध्य होत नाहीं. शहाणपणाचा मार्ग कोणता व रसातळाकडे नेणारा कोणता—हें दाखविणारे अनेक प्रकारचे गुरु व नायक राष्ट्रामध्यें मुबलक असतात. यांपैकीं राष्ट्रानें कोणताहि मार्ग पत्करला, तरी दोष लावावयास किंवा स्तुति करण्यास, सुख भोगण्यास किंवा दुःख सोसण्यास दुसरा कोणी तयार नसतो. दुर्दैवानें व्यक्तीवर संकटें येतात व कधीं कधीं मृत्युहि येतो, परंतु राष्ट्रावर जेव्हां संकटें येतात, तेव्हां आपला आळस व दुर्गुण टाकून दे-

ण्यास तें समर्थ होतें व आपलें नित्यत्व स्थापित करितें.

यावरून पहातां व्यक्तिमात्रापेक्षां, राष्ट्रामध्येंच त्याचें कल्याणकारित्व राखण्यासाठीं पौरुष, उद्योग, धैर्य वगैरे श्रेष्ठ गुण अवश्य आहेत. मनुष्याचे नैतिक गुण व सदाचाराचें उदाहरण हीं त्याच्या मागें शिलक रहातात आणि देशबांधवांस सन्मार्ग दाखवितात, पण त्याचें जड शरीर निसर्गनियमास वश होऊन त्याचा मागमूसहि रहात नाहीं. राष्ट्रानेंच जर आपला घात करून घेतला तर गोष्ट निराळी, बाकी राष्ट्र अमर असतें आणि शरीरानें व नैतिक स्वरूपानें आपलें जीवित वैभवशाली करूं शकतें. वाङ्मय हें राष्ट्राचें जीवित होय आणि शिक्षण हेंच त्याचें सामर्थ्य व वीर्य होय. जेणेंकरून राष्ट्राचें महत्त्व द्रव्यमय संपत्तीमध्यें किंवा परदेश जिंकण्यामध्यें न होतां, निरंतर नैतिक सामर्थ्याच्या स्थापनेमध्येंच घडतें, तोच मुत्सद्दीपणा श्रेष्ठ, तेंच शहाणपण स्तुत्य, व तीच राजनीति थोर होय यांत संशय नाहीं.

राष्ट्रीय शिक्षणाच्या खालोखाल, पण त्याशीं संलग्न असलेला दुसरा विषय सुधारणांचा होय. परिस्थितींत जसजसा फरक होईल, तसतशी जीविताच्या सर्व शाखांमध्यें सुधारणा होणें अवश्य आहे. आलस्याची प्रवृत्ति जर तशीच कायम ठेविली आणि नव्या स्थितीला जुळेल अशी सुधारणा करण्यास प्रतिबंध झाला, तर जीविताच्या शर्यतींत लोक मागें रहातील आणि इतर राष्ट्रांतील लोक जास्त हिम्मतवान् व कल्पक असल्यामुळें पुढें जातील. मनुष्याच्या प्राचीन इतिहासावरून

असें दिसतें कीं कांहीं वर्षें प्रतिष्ठा व विजय संपादन केल्यावर, चैतन्यास विशिष्ट स्थिति प्राप्त होऊन तें झोपीं जातें, आणि निराळ्या क्षेत्रांतील चैतन्य जागें होऊन झोंपीं गेलेल्या राष्ट्राची उद्योगशीलता चालू ठेवितें. पुष्कळ व्यवसाय केल्यावर जी स्वाभाविक विश्रान्ति हवी असते, तीहून निराळ्याच कारणांनीं ही गोष्ट घडून येते. त्यांपैकीं मुख्य कारण दोन स्वरूपांनीं नजरेस पडतें. उच्च प्रतीचें शिक्षण व राजसत्ता हीं बहुधा लहानशा वर्गासच साध्य होतात, मग कांहीं काळ गेल्यानंतर त्या वर्गाला आपल्या पराक्रमाचा अभिमान चढतो, नव्या रक्ताचें व कल्पनांचें मिश्रण आवडत नाहीं, तें राष्ट्र आपलीच खाजगी मालमत्ता आहे असें वाटूं लागतें, आणि आपल्या सत्तेला कोणी प्रतिबंध करीत नाहीं असें आढळून आल्याबरोबर तो वर्ग झोंपीं जातो. तसेंच, जनसमुदायास खाऊनपिऊन सुखांत दिवस काढावे यापलीकडे कांहीं महत्त्वाकांक्षा उरत नाहीं आणि सुधारणा करण्यांत पुढाकार घेण्यास पुरेंसें शिक्षण नसल्यामुळें, थोड्या अधिकारीवर्गाकडेच सर्व गोष्टींचा भार सोंपविला जातो. म्हणून जसजसा शिक्षणाचा प्रसार होईल, अधिकारीवर्गाची सत्ता हळू हळू कमी होईल, राष्ट्राच्या कल्याणांत व सार्वजनिक कामांत पुष्कळ नागरिक जसजसा हात घालूं लागतील, तसतसे एका विशिष्ट वर्गाच्या हातांत पूर्ण सत्ता ठेविल्याचे दुष्परिणाम, म्हणजे आलस्य व नाश हीं टाळतां येतील. अशी स्थिति होण्यास कांहीं गोष्टी अवश्य आहेत. नवीन अधिकाऱ्यांनीं अल्पकालिक सत्ताधाऱ्यांचे दोष अंगीं जडूं

देतां कामा नये, देशबांधवांचा सोक्षमोक्ष हातीं आल्यामुळें आपण श्रेष्ठलोक झालों अशी प्रतिष्ठा मिरवूं नये, व आपण हक्कदार व सनदी वर्गांचे लोक व्हावें एवढीच महत्त्वाकांक्षा बाळगूं नये. आजपर्यन्त ज्या सुधारणा घडलेल्या आहेत त्यांचे परिणाम फारसे उत्तेजक झालेले नाहींत. दास्यस्थितींतील लोक स्वतंत्र झाले म्हणजे त्यांना आपल्या मोठेपणाचें फाजील महत्त्व वाटूं लागतें, आणि पाळीनें तेच पूर्वस्थितिरक्षक बनून लोकांमध्यें किंवा राष्ट्रकल्याणाच्या प्रमुख शाखांमध्यें सुधारणा करण्यास मागें घेतात, कारण देशभक्तीच्या गप्पा झोंकून हुशारी दाखवावयाची व हातून कांहीं घडावयाचें नाहीं— ही तर वहिवाटच पडून गेली आहे.

असें पहाण्यांत येतें कीं योग्य शिक्षण न मिळाल्यास केवळ लोकांच्या मताधिक्याच्या जोरावर अवलंबून राहून राजकीय व सामाजिक सुधारणा अमलांत आणतां येत नाहींत. आजपर्यन्त ज्या सुधारणा घडून आल्या आहेत, त्या कांहीं थोड्या कर्तृत्ववान् पुढाऱ्यांच्या अव्याहत श्रमाचें व इच्छाशक्तीचेंच फल होत. राष्ट्राचें चिरंतन कल्याण कशांत आहे हें जाणून पूर्वस्थितिरक्षक व दक्ष अशा लोकांचें मताधिक्य संपादन करण्यास हे पुढारी एकदिलानें समर्थ होतात. नवीन सुधारणांस सर्वच विरुद्ध होतात. अधिकारीवर्गास वाटत असतें कीं सुधारणांमुळें आपले उपभोग बंद पडतील व इतर लोकांस वाटतें कीं नवीन आपत्तींत पडण्यापेक्षां असेल तें भोगणेंच बरें. ही कल्पना म्हणजे एकप्रकारचा संशय असून भित्रेपणाहि आहे, कारण नवीन गोष्टी उपयोगी

आहेत हें ठरण्याच्या अगोदर आपल्या जीविताशीं त्यांचा मिलाफ करणें बरें नव्हे या समजुतीवर ती रचिलेली दिसते. या मताप्रमाणें वागावयाचें म्हटल्यास मनुष्य उपजतांना व मरतांना जसा एकटा व असहाय असतो तसेंच त्यानें सर्वकाल राहिलें पाहिजे आणि राष्ट्रामध्यें कालानुरूप कांहींच नवीन सुधारणा करितां येणार नाहींत. नेहमींच्या कल्पना बदलण्याच्या भीतीनेंच मागसलेले वर्ग मागेंच रहातात आणि जीवनसंग्रामांत प्रधानवर्गहि मागें पडतात.

तेव्हां राष्ट्रास जर भरभराटीस येणें असेल व प्रमुख स्थितींत राहून मनुष्यमात्राचें कल्याण संपादावयाचें असेल, तर उच्च प्रतीचें व सर्वसाधारण शिक्षण अखिल नागरिकांस अविच्छिन्न प्राप्त होईल अशी तजवीज झाली पाहिजे. दुसरें, उत्कृष्ट आरोग्य, सुखकारक गृहरचना, श्रम करण्याच्या तासांचें प्रमाण, अन्न व जीवनाच्या गरजा लोकांस स्वस्त मिळण्यासाठीं अप्रतिबद्ध व्यापाराची सोय, सर्व प्रकारच्या अनीतीचा संकोच, मादक पदार्थांवर दाब—वगैरे प्रश्नांचा उत्कृष्ट निकाल लागला पाहिजे. पूर्वग्रह व लोकप्रियता इकडे लक्ष न देतां एकदिलानें व निश्चयानें ह्या सुधारणा अमलांत आणण्याचा प्रयत्न जर झाला नाहीं, तर इतरांप्रमाणेंच, राष्ट्रांत पोकळ अभिमान, निरुद्योग, स्तिमितता उत्पन्न होऊन, शेवटीं विनाश होईल.

व्यक्तीचें आयुष्य थोडेंच असतें आणि त्याच्या हातून पापकर्म, विचार अथवा भाषण घडलें असतां, अनुकूल परिस्थितीमुळें कदाचित् त्याला या जन्मीं शिक्षा

होणार नाहीं. परंतु राष्ट्राची स्थिति निराळी असते. बाळपणापासून वृद्धावस्थेपर्यन्त अनेक स्थितींमध्यें नानाप्रकारचे शारीरभेद घडत असतांहि मानवी चैतन्यास सारूप्याचा अनुभव जसा येत असतो, तद्वत् जुन्या पिढ्या जाऊन नव्या पिढ्या उत्पन्न होत असल्यामुळें भौतिक स्वरूपांत भेद होत असतांहि राष्ट्रीय जीविताचें सारूप्य दीर्घकालपर्यन्त, अनेक शतकें सुद्धां, अनुभवास येतें. तसेंच, ज्या राष्ट्रांत आपण जन्मास येतों, तें अमर बनविण्याचा थोर महात्म्यांचा उद्देशच असतो. म्हणून, राष्ट्राचें जीवित शाश्वत नसतें तरी अमर्याद असतें, यासाठीं त्याचे आचार, उच्चार व विचार, व्यक्तिमात्रापेक्षां अधिक व्यवस्थित व अवधानपूर्वक असून, न्याय, सत्य व नीति यांशीं अधिक संमीलित असले पाहिजेत, कारण राष्ट्राचें जीवित दीर्घ असल्यामुळें स्वार्थपरता व अनीति यांपासून होणारें शासन टाळतां येत नाहीं. एक साधुपुरुष म्हणतो कीं कर्तुमकर्तुं शक्ति ज्याचे हातीं असते, त्याला ईश्वराप्रमाणेंच पवित्र व कठोर झालें पाहिजे.

व्यक्तीला एकदां नैतिक सामर्थ्य प्राप्त झालें, म्हणजे शाश्वत तत्त्वांकडे बुद्धिपूर्वक दुर्लक्ष केल्याशिवाय, त्याच्या आयुष्यांत त्या सामर्थ्याला उतरतीकळा लागत नाहीं, तथापि त्याची भौतिक स्थिति व भरभराट हीं कितीहि प्रयत्न केला असतां कमी होऊं शकतात. त्याप्रमाणेंच, राष्ट्राच्या भौतिक स्वरूपांत सृष्टिनियमानुसार फरक होऊं शकतो, परंतु ज्या आचारतत्त्वांस अनुसरून त्यास महत्त्व व सामर्थ्य प्राप्त झालेलीं असतात, त्यांचें

योग्य परिपालन केलें असतां, त्या राष्ट्राचें महत्त्व व प्राबल्य दीर्घकालपर्यन्त अबाधित राहूं शकतात. ज्याप्रमाणें उच्च कुळांत जन्म झाल्यामुळें किंवा निवडणुकीमुळें प्रत्येक राष्ट्रांतील विवक्षित व्यक्तींस सरकारची चाकरी करण्याची किंवा आपल्या देशाचें नशीब काढण्याची अथवा बिघडविण्याची संधि मिळते, त्याप्रमाणेंच विवक्षित राष्ट्रें विवक्षित काळीं संयोगशक्तीनें किंवा दुसऱ्या कांहीं राष्ट्रीय गुणांनीं मानवी दैव फिरविण्यास आणि मागसलेल्या राष्ट्रांस सुसंस्कृतीच्या व सुखाच्या कळसास पोहोंचविण्यास समर्थ होतात. जोंपर्यन्त प्रमुख राष्ट्राच्या अंगीं आत्मसंयमन असतें, तोंपर्यन्त आत्मनिष्ठ मुत्सद्द्याप्रमाणें राजकारणविद्येंत आणि मार्गदर्शनांत त्याला हटकून विजय प्राप्त होतो, परंतु आत्मसंयमनाचा अभाव झाल्याबरोबर, त्या राष्ट्राचा विनाश होतो.

व्यक्तीच्या शुभाचरणानें जन्मभर सुखाची व मोक्षाची प्राप्ति होते. राष्ट्राच्या शुभाचरणानें व वीर्यानें ऐहिक अमरत्व व अभ्युदय हीं मिळण्यास तें राष्ट्र समर्थ होतें.

प्रकरण ८

संग्रामसमाप्ति

(श्लोक)

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥
आत्मात्मना नचेत् त्रातस्तदुपायोऽस्ति नेतरत् ॥ १

(आर्या)

अपुला बंधू आत्मा आत्माचि असे असह्य शत्रु खरा ॥
आत्मा न होय अपुला त्राता तरि मार्ग तो नसे दुसरा ॥ १

प्रकरण ८

संग्रामसमाप्ति

प्रापंचिक दृष्टीनें संग्राम हा फार फायदेशीर होतो, कारण तेणेंकरून मानसिक शक्ति कार्यशील रहातात आणि मनुष्याला जन्मभर उद्योगधंदा मिळतो. कामधंद्याशिवाय मानवी जीवित आळसामध्यें व तज्जन्य दुःखांमध्यें फुकट जाईल. कांहीं व्यवसाय नसेल तर चैतन्य वातग्रस्त, स्तिमित व निद्रावश होऊन जाईल. कलहाशीं झगडतांना मुख्य टाळावयाचें संकट म्हटलें म्हणजे अत्यंत प्रपंचासक्ति होय. जाणपणें किंवा अजाणपणें जेव्हां चित्ताला एकादें वळण पडून जातें किंवा शिक्षणामुळें, स्वार्थामुळें अथवा हटवादीपणामुळें चित्तास एकादा मार्ग लागून रहातो, तेव्हां तें वळण किंवा तो मार्ग सोडून देण्याचें फार कठिण होतें आणि दीर्घ प्रवर्तनानें व निग्रहानेंच तसें घडून येतें. अशा निरंतर उपायांनींच चैतन्यादर्शामध्यें इष्ट प्रतिबिंब उत्पन्न होईल. शक्य असेल तर, जीवनकलहाशीं झगडणें मानवी चैतन्यास प्रशस्त होईल, परंतु उदकांतील कमलपत्राप्रमाणें तें अलिप्त राहिलें पाहिजे. निरंतरसुख हवें असेल तर बाह्य व अल्पकालिक शत्रूंशीं लढत असतांनाहि मनोवेग व मनोवृत्ति ह्या आन्तरशत्रूंस जिंकिलें पाहिजे. युधिष्ठिरानें श्रीकृष्णास अखेरची जी विनन्ति केली आहे ती येणेंप्रमाणें:—सर्वज्ञा, परमेश्वरा, मला नेहमीं संकटांत ठेव, म्हणजे तेणेंकरून तुझी आठवण कायम

राहील. अभ्युदयामध्यें तुझा विसर पडतो आणि आ-पणच सर्वज्ञ व सर्वकल्याणकर्ते आहों असा अभिमान वाटूं लागतो. केवळ विपत्तीमध्येंच आपण ईश्वराचें सं-कीर्तन करितों, म्हणून मला नेहमीं संकटांत ठेव म्हणजे तुझें स्मरण अक्षय्य होईल.

कलह व विपत्ति देखील फायदेशीर होतात, कारण तेणेंकरून अन्तःकरणशुद्धि होते. अनेक ठेंचा लागल्या म्हणजे मनुष्य सावध होतो. जीविताच्या व दैवाच्या चक्रावर असतां, जो खालीं येतो तो वर जातो, आणि जो वर जातो त्याला त्याहून वर जाण्यास कांहीं एक नसल्यामुळें, अर्थात् तो आत्मसंतुष्ट व आळशी बनतो. व्यक्तींस व जातींस खालीं असलेलेंच बरें, कारण त्यांस पौरुष दाखवून उच्च स्थितीस पोहोंचणें सुलभ असतें. भौतिक क्षेत्रामध्यें जय प्राप्त झाला असतां चित्ताचा उ-त्साह कमी होऊन त्यास स्तिमितता येते; परंतु नैतिक क्षेत्रामध्यें मनोवेग व मनोवृत्ति यांचा पूर्ण लय न हो-ऊन तीं नेहमीं जागृत रहातात, म्हणून जयप्राप्तीनें चै-तन्यास अधिकाधिक प्रतिष्ठा लब्ध होत जाते आणि त्याचें व्यवसायाचें क्षेत्र कधींच नाहींसें होत नाहीं. कांहीं लोकांस सांसारिक व वैषयिक आनंदाकरितां ख-टपट करणें योग्य वाटतें, आणि नैतिक आनंद हा के-वळ भ्रम आहे अशी त्यांची समजूत असते. नैतिक व अध्यात्म जीविताची गोडी ज्यांना लागते ते इतरांस मायावश झालेले असे म्हणत नाहींत, पण त्यांशीं वाद-विवाद केला असतां, साक्रेतिसाप्रमाणें पुढील रीतीनें प्रतिपादन करितातः—आपण आपआपल्या मार्गानें जाऊं.

तुम्ही जगा, आह्मी मरूं, पण यांपैकीं श्रेष्ठ मार्ग कोणता तें एका परमेश्वरासच ठाऊक आहे. तसेंच, आर्य साधु म्हणतो—संसारसुखांत तुमच्या दृष्टीनें जास्त आनंद दिसत असेल, तर तो खुशाल मिळवा. पण मन मोठें करून असें ध्यानांत आणा कीं जीविताच्या द्वैताचा उगम एकाच निरंतर प्रवाहापासून होतो, म्हणून मला जो गोड वाटतो त्या मार्गानें मला जाऊं द्या.

जर जीविताचा संग्राम प्रामाणिकपणानें चालविला, विरुद्ध पक्षाच्या दुर्बलपणाचा फायदा दुसऱ्या पक्षानें घेतला नाहीं, आणि जयांत व पराजयांत चित्ताचा समतोलपणा राखिला, तर तो संग्राम श्रेष्ठ मानिला पाहिजे. कोणाचा द्वेष न करितां, सर्वांशीं समतेनें वागावें, व सत्याचा अवलंब करून वर्तन ठेवावें, म्हणजे कलह हेंच जीवित, सुख व वैभव होऊन जातें. पण असा संग्राम चालविण्यांत औदार्य प्रकट झालें पाहिजे.